

Sami Aziz og'li
Nuriddin Azizov
Fayoz Azizov

Musiqaning elementar nazariyasi

O‘zbekiston Respublikasi
Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
Qarshi davlat universiteti

**SAMI AZIZ O‘G‘LI, NURIDDIN AZIZOV,
FAYOZ AZIZOV**

MUSIQANING ELEMENTAR NAZARIYASI

Qarshi
„Nasaf“ nashriyoti
2005

Ushbu o‘quv qo‘llanma musiqaning elementlar nazariyasiga oid fikrlarni o‘zida jamlagan. Kitob 13 mavzuga bo‘lingan, har bir mavzu maxsus bo‘lim sifatida bayon etiladi.

Mazkur «Musiqaning elementar nazariyasi» kitobi musiqa san‘ati bilan jiddiy shug‘ullanmoqchi bo‘lgan musiqa maktabi va kollej talabalariga mo‘ljallangan.

Taqrizchilar: *Dotsent R. A. Rajabov.*

Dotsent M. Abdurakov,

Katta o‘qituvchi B. Mahmudov.

Mas’ul muharrir: *Katta o‘qituvchi I. A. Rajabov,*

K 4702620201-343-343-2005
376 (05) 2005

ISBN 5 - 7323-0505

© Sami Aziz o‘g‘li, Nuriddin Azizov, Fayoz Azizov-2005

«Musiqaning elementar nazariyasi» fani o'rta maxsus o'quv yurtlarida o'qitiladigan asosiy o'quv fanlaridan hisoblanadi. Bu fanning o'ziga xoslik tomonlaridan biri shundaki u musiqiy nutqning turli-tuman elementlari bilan bahs etadi. Birinchi navbatda nota yozuvini o'rganish va o'zlashtirishni talab etadi. Talaba nota yozuvini o'rgansa, notaga qarab kuylash, cholg'u asbobida kuy ijro etish yoki musiqa kuy yaratishni biladi. Nota yozuvi ham nutqda imlo tovushlarini yozish. o'qish mumkinligi kabi insoniyat manaviy tafakkurining mo'jizalaridan biridir. Tilshunoslikning qonun-qoidalarni bilib olmasdan turib ajoyib ma'ruzalar, she'rlar, hikoyalar yozish mumkin bo'limganidek nota yozuvini musiqiy nutqning qonun-qoidalarni o'zlashtirmasdan biror ohangni yozib olish, kuy va qo'shiqni ijro etish mumkin emas.

Musiqa nazariyasi, musiqaning elementar nazariyasi, garmoniya, politoniya, cholg'ushunoslik, musiqiy shakllar haqidagi bilimlarni o'rgatuvechi bo'limlarga bo'linadi. «Musiqaning elementar nazariyasi» esa dastlabki musiqiy grammatika va bir qator muhim musiqiy elementlar haqida baxs yuritadi. Jahon musiqa nazariyasi kabi, hozirgi zamon musiqaning elementar musiqasi ham xalq va realistik klassik musiqasida tarkib topgan asosiy qonun-qoidalarga asoslanadi.

«Musiqaning elementar nazariyasi» nota yozuvi, musiqaning asosiy elementlari, tovush, tovushqator, akkordlar, tonalliklar, ritm, metr, dinamika, tembr, melizm kabilarni o'rgatadi. Qayd etilgan musiqiy elementlar bayon etilishi bilan birga har bir mavzuga oid o'zbek kompozitorlari asarlaridan, xalq qo'shiq va kuylaridan shuningdek chet el kompozitorlari asarlaridan misollar keltirildi.

Har bir mavzu bayon etilar ekan, mazkur mavzuni mustahkamlash uchun takrorlash savollari berildi. Mavzuga oid og'zaki va yozma mashqlar keltirildi.

Fortepianoda ijro etish uchun mashqlar bilan birga talabalarning o'z shaxsiy cholg'u asboblarida ijro etish uchun ham mashqlar berildi.

«Musiqaning elementar nazariyasi»ni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan barcha amaliy mashg'ulotlarni sinifa o'tkazish bilan birga ba'zi mashqlarni uyda bajarish mumkin. Uyda bajariladigan ishlar o'qituvchi tomonidan talabalarga aniq va tushunarli qilib berilishi kerak.

Ioniq, doriy, frigiq, lidiy, miksolidiy va eoliy kabi xalq ladlari haqida ham fikr yuritilib, ularning major va minor ladlariga mosligi yoki ularning tovushqatoridan farqli tomonlarini ham yoritilgan. Shuningdek qo'llanmada o'tilgan har bir mavzuni mustahkamlovchi savollar, og'zaki va yozma mashqlar bilan birga fortepianoda bajariladigan mashqlar ham berildi. Shunisi xarakterlikni, ayrim mashqlarni talabalar o'z cholg'u asboblarida mustaqil ravishda bajarishlari lozimligi topshiriladi. Qo'llanmada o'zbek kompozitorlari, qardosh xalqlar kompozitorlari, raqs, xalq kuylari va qo'shiqlaridan ham misol keltiriladi. Keltirilgan musiqiy misollarning aksariyati o'zbek milliy musiqasidir.

Mazkur o'quv qo'llanma talabalar o'rganishi lozim bo'lgan o'quv materiallari asosida 13 mavzuga bo'linadi, har bir mavzu maxsus bo'lim sifatida bayon etiladi.

Musiqa maktablari o'quvchilari va o'rta maxsus musiqa o'quv yurtlari o'qituvchilari va talabalar V.A.Voxromeyevning o'quv qo'llanmasi bilan tanishliklarini hisobga olib, mavzularni joylashtirishda shu muallif prinsipiiga asoslanildi. Chunki, V.A.Voxromeyev muallifligida yozilgan «Musiqaning elementar

nazariyasi» uzoq yillar davomida musiqa muassasalarida o'quv qo'llanma sifatida o'qitib kelindi. O'quv qo'llanmani yozishga qadar biz ushbu fanga oid boshqa mualliflar tomonidan yaratilgan qator qo'llanmalarni ham ko'rib chiqdik. Natijada V.A.Voxromeyev tomonidan yozilgan «Musiqaning elementar nazariyasi» bizning ishimizda asosiy manba sifatida xizmat qildi.

Biz bevosita ushbu o'quv qo'llanmani bizgacha yaratilgan qo'llanmalarni to'ldirilgan varianti deb ayta olamiz.

Ushbu o'quv qo'llaninani yaratishdan asosiy maqsad hozirga qadar yaratilgan «Musiqaning elementar nazariyasi»ga oid o'quv qo'llanma va darsliklarni deyarli barchasi rus tilida yaratilgan bo'lib, amaliyotda foydalanib kelinganlari ham o'zbek tiliga o'girilmagan variantlari edi.

Biz juda katta mas'uliyatni zimmamizga olgan holda ushbu o'quv qo'llanmani o'zbek tilida yozishga jazm etdik. Qo'llanmaning asosiy jihatlaridan yana biri misol tariqasida berilgan musiqiy jumllalarni o'zbek kompozitor va bastakorlari hamda o'zbek milliy ohangida yaratilgan kuy va qo'shiqlaridan tanladik.

Albatta yaratilgan o'quv qo'llanma kamchiliklardan xoli bo'lmasligi mumkin. Biz keng jamoatchilikning fikr, mulohaza va takliflarini inobatga olgan holda ushbu o'quv qo'llanmani kitobxonlarga tavsiya etamiz. ✓

Mualliflar: Sami Aziz o'g'li,
Nuriddin Azizov.
Fayoz Azizov.

1-BOB. TOVUSH

1.1. Tovushning fizik asosi

«Tovush» iborasi ikki maʼnoni anglatadi. U fizik holatdagi tovush va sezgi holatdagi tovush.

Fizika qonuniyatlaridan maʼlumki, tovush u yoki bu jism harakati yoki tebranishi natijasida sodir boʼladi. Bu holatdagi tebranishlar tovush toʼlqini *deb ataladi*. Ular tovush manbaidan sharsimon shaklda har tomonga tarqaladilar.

Tovush toʼlqinlari eshitish organlari tomonidan qabul qilingach, unga taʼsir etadi va inson asab yoʼllari (tarmoqlari) orqali bosh miyaga oʼtadi va tovush sezgisini uygʼotadi.

1.2. Musiqiy tovushlarning xususiyatlari

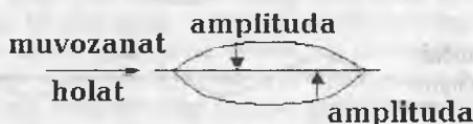
Tabiatda juda koʼp xilma-xil tovushlar mayjud, ammo musiqada ularning hammasi ham qoʼllanilavermaydi. Inson qulogʼi musiqiy tovushlar bilan shovqinli, sharpa tovushlarni bir-biridan ajratadi. Shovqinli tovushlar, masalan, qarsillash, gʼijillash, dukillash, gumburlash, shivirlash va hokazolar aniq balandlikka ega emas, shuning uchun ham bu tovushlar aniq bir mazmun va mohiyat kasb etmaydi va musiqada qoʼllanilmaydi. Zamonaviy orkestrlarda tovushi muayyan balandlikka ega boʼlimgan, urib chalinadigan asboblar ham qoʼllaniladi, masalan, uchburchak, kichik baraban, mis tovoqchalar, katta baraban.

Kompozitorlar ularni qoʼshimcha asboblar sifatida ishlatib, musiqiy bayonni yanada ifodaliroq qilish uchun ishlatajilar. Doira, nogʼoralar ijro jarayonida usulni saqlash uchun ishlataladi.

Musiqiy tovushlarning toʼrt xil fizik xususiyati bor. Ular baland-pastlik, uzun-qisqalik, qattiq-sekinlik va tembrdan iborat. Musiqada tovushning choʼzimi ham katta ahamiyatga egadir, tovushning uzun yoki qisqaligidan uning fizik xarakteri oʼzgarmaydi, ammo musiqiy nuqtai nazaridan tovushning choʼzimi uning (asosiy xossalardan hisoblanadigan) yana bir xususiyati boʼlib, u muhim ahamiyatga egadir. Endi musiqiy tovushlarning har bir xususiyatini alohida koʼrib chiqamiz.

Tovush balandligi tebranayotgan jismning tebranish tezligi (chastotasi)ga bogʼliqdir. Tebranish qanchalik tez boʼlib tursa, tovush shunchalik baland boʼladi va aksincha. Tovushning qattiqligi tebranish harakatining kuchiga, yaʼni tovush manbai boʼlgan jismning tebranish kengligiga bogʼliqdir. Tebranish harakatlari boʼlib turadigan fazo doirasi tebranish amplitudasi (kengligi) *deb ataladi*.

1.

Tebranish amplitudasi qancha katta boʼlsa, tovush shunchalik qattiq eshitiladi va aksincha.

Tembr deb tovushning sifat xususiyati, uning rang-barangligiga *aytiladi*. Tembr xususiyatlarini ifodalashda his-tuyg'ularga taalluqli turli iboralar qo'llaniladi. Masalan; mayin, keskin, yo'g'on, jarangdor, kuychan tovush. Ma'lumki, har bir cholg'u asbobi yoki kishi ovozi o'ziga xos tembriga ega. Xilma-xil cholg'u asbollaridan eshitiladigan ma'lum bir balandlikdagi tovushlar o'zlariga xosligi bilan bir-birlaridan farq qiladilar, yoki erkak kishilarning ovozi ayollar ovozidan o'z xususiyati bilan farq qiladi, hatto bir jinsdagi kishilarning ovozlarini ham o'z rang-barangligi bilan farqlanadi va h.k.

Tembrning farqlanishi har bir tovushga xos bo'lgan yuqori tonlarning tarkibiga bog'liqdir.

Yuqori tonlar (obertonlar) tovush to'lqinlarining murakkab shakli natijasida yuzaga keladi.

Tovush cho'zimi tovush manbai tebranishining davomiyligiga bog'liq. Tovush chiqa boshlaganda tovush manbaining tebranishi qanchalik keng bo'lsa, tovushning pasayib borishi ham shuncha davom etadi. Bunday holda tovush manbai erkin tebranishi shart.

1.3. Yuqori tonlar. Tabiiy tovushqator

Tebranuvchi jism tebranayotib teng bo'laklarga bo'linishi natijasida tovush to'lqinlarining murakkab shakli hosil bo'ladi, jismning umumi shakli jarayonida bu teng bo'lakchalar alohida tebranib, o'zining uzunligiga muvofiq keladigan qo'shimcha to'lqinlar hosil qiladi. Shu yo'sinda yuqori tonlar qo'shimcha tebranish natijasida hosil bo'ladi. Yuqori tonlarning balandligi har xil bo'ladi, chunki ularni hosil qiladigan tebranish tezligi turlichadir. Agarda cholg'u asbobi torida birgina asosiy ton eshitilganda edi, uning to'lqinlanish shakli quyidagicha tasvirga muvofiq bo'lardi.

2.

Torning qoq o'rtaidan hosil bo'lgan ikkinchi yuqori ton to'lqinining uzunligi asosiy ton to'lqinidan ikki marta qisqa, tebranish chastotasi (tezligi) esa ikki marta tezroq bo'ladi va hokazo.

3.

Yarmidan hosil
bo'lgan to'lqin

Ikki marta tez

Uchdan bir qismidan
hosil bo'lgan to'lqin

Uch marta tez

To'rtadan bir qismidan
hosil bo'lgan to'lqin

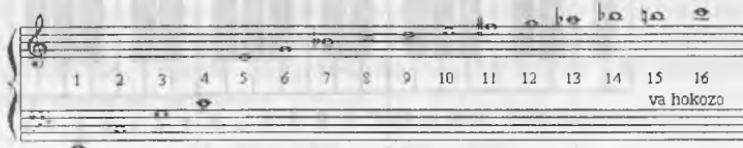
To'rt marta tez
va h.k.

Torning dastlabki tovushi (asosiy toni) ning tebranish sonini birlik sifatida olinsa, yuqori tonlarning tebranish sonlarini quyidagi oddiy raqamlarda ifodalash mumkin:

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 va hokazo.

Shu tartibdag'i: tovushlar qatori tabiiy tovushqator *deyiladi*. Agar katta oktava do tovushini asosiy ton sifatida qabul qilinsa, tovushlarning quyidagi qatoriga ega bo'linadi

4.

1.4. Musiqiy sistema. Tovushqator. Asosiy bosqichlar va ularning nomlari. Oktavalar.

Hozirgi musiqa amaliyotiga asos qilib olingen musiqiy sistema o'zaro muayyan balandlikda, munosabatda bo'lgan tovushlar qatoridan iboratdir. Sistema tovushqatorining o'z balandligiga qarab joylashishi tovushqator, tovush esa, uning bosqichi *deyiladi*. Musiqiy sistemaning to'liq tovushqatori 88 ta xilma-xil tovushlarni o'z ichiga oladi. Barcha tovushlar (eng past tovushlardan eng baland tovushlargacha) sekundiga 16 dan 4176 tebranishga ega. Ana shu tovushlar balandligi odamlar qulog'i eshitila oladigan tovushlardir.

Musiqiy sistema tovushqatorining asosiy bosqichlariga do, re, mi, fa, sol, la, si deb ataladigan yetta nom berilgan.

Aytilgan bu asosiy bosqichlar fortepianoning oq klavishlari tovushlariga mosdir.

5.

Tovushqatordagi yetta asosiy bosqichning nomi ma'lum bir vaqtida takrorlanib turadi va shunday yo'l bilan barcha asosiy bosqichlarning tovushlarini o'z ichiga oladi. Bu yuqori tomon sanalgan (oq klavishlarda chiqariladigan) har bir sakkizinch tovush birinchi tovushga nisbatan ikki marta tezroq tebranishi natijasida hosil bo'ladi. U birinchi boshlang'ich tovushning ikkinchi yuqori toniga mos keladi va u unga batamom hamohang bo'lib eshitiladi. Bir xil bosqichdagi tovushlar oraliq'iga oktava *deyiladi*. Bundan tashqari tovushqatorning asosiy yetti bosqichini o'z ichiga olgan har bir qismi ham oktava nomi bilan *ataladi*. Shunday qilib, butun tovushqator bir necha oktavaga bo'linadi. Har bir oktavaning boshlanishi do bosqichining tovushi deb qabul qilingan. Butun tovushqator yetti to'liq oktava va tovushqatorning ikki tomoni (fortepiano klaviaturasini ikki cheti)da joylashib, to'liq bo'limgan ikki oktavani tashkil etuvechi to'rta tovushdan iborat oktavalari (pastdan yuqoriga tomon) quyidagicha nom bilan ataladilar: subkontroktava, kontroktava, katta oktava, kichik oktava, birinchi oktava, ikkinchi oktava, uchinchi oktava, to'rtinchi oktava va beshinchi oktava. Quyida oktavalarga bo'lingan klaviatura shaklida musiqiy sistema tovushqatorining tarxi (ko'rinishi) ko'rsatilgan.

6.

subkontr
oktava

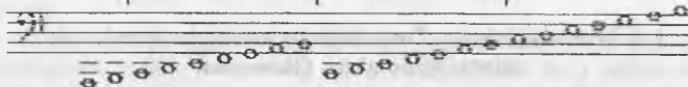
kontr oktava

katta oktava

kichik oktava

A2 H2 C1 D1 E1 F1 G1 A1 H1 C D E F G A H c d e f g a h

birinchi oktava

ikkinchchi oktava

uchinchchi oktava

to'rtinchchi oktava

beshin-
chi
oktavac¹ d¹ e¹ f¹ g¹ a¹ h¹ c² d² e² f² g² a² h² c³ d³ e³ f³ g³ a³ h³ c⁴ d⁴ e⁴ f⁴ g⁴ a⁴ h⁴ c⁵ d⁵

1.5. Musiqiy soz. Temperatsiyalangan soz. Yarim ton va butun ton. Hosila bosqichlar va ularning nomlari.

Musiqiy sistemadagi tovushlar mutloq (absolyut) balandligining (cholg'u asbobi aniq sozlangan taqdirda) o'zaro bog'lanishi soz iborasi bilan qo'llanadi. Hozirgi zamon musiqiy sozi birinchi oktavadagi la tovushining bir soniyada 440 marta tebranishi asos qilib olingan. Rasm bo'lgan qoida bo'yicha qabul qilingan musiqiy sistemaning har bir oktavasi o'n ikkita teng qismga – yarim tonlarga bo'linadi. Bunday musiqiy sozni temperatsiyalangan soz *deylidi*. U tabiiy tovushqatordan barcha yarim tonlarning teng bo'lishi bilan farq qiladi. Shu tufayli oktavaning 12 teng yarim tonlikka bo'linganligi, yarim ton musiqa sistemasidagi tovushlar orasida eng qisqa oraliqidir. Ikkita yarim tonlikning qo'shilishidan hosil bo'lgan oraliqqa butun ton *deylidi*. Tovushqatorning asosiy bosqichlari orasida ikkita yarim ton va beshta butun ton mayjud. Bu ikkita yarim ton va beshta butun ton quyidagi tartibda joylashadi:

Do	Re	Mi	Fa	Sol	La	Si	Do
1 t	1 t	0,5 t	1 t	1 t	1 t	0,5 t	

Asosiy bosqichlari orasida hosil bo'lgan butun tonlar ikkita yarim tonliklarga bo'linadi. Yarim tonliklarni ifodalovchi tovushlar fortepianoda qora klavishlar bilan belgilangan va ular butun tonliklarni yarim tonliklardan ajratib turadi. Tovushqatorning

har bir asosiy bosqichi ko'tarilishi yoki pasaytirilishi mumkin. Asosiy bosqich tovushlarining ko'tarilishi yoki pasaytirilishidan hosil bo'lgan bosqichlar hosila bosqichlar *deyiladi*. Hosila bosqichlarning nomi asosiy bosqichlar nomidan olingan. Asosiy bosqichni yarim ton ko'targanda diez, yarim ton pasaytirganda bemol iborasi qo'llanadi. Asosiy bosqichni ikkita yarim tonga ko'targanda dubl diez, masalan, fa dubl diez, ikkita yarim tonga pasaytirganda, dubl bemol, masalan, si dubl bemol iboralarini qo'llaniladi. Yozuvda asosiy bosqichlarning ko'tarilishi yoki pasaytirilishi alteratsiya (o'zgartirish) *deyiladi*.

1.6. Tovushlar engarmonizmi.

Yuqorida aytiganidek, oktava tarkibidagi barcha yarim tonlar tengdir. Shu sababli har bir tovush o'zidan yarim ton pastda joylashgan asosiy bosqichning ko'tarilishi yoki o'zidan yarim ton yuqori joylashgan asosiy bosqichning pasaytirilishidan hosil bo'lgan hosila tovush bo'lishi mumkin, masalan fa diez yoki si bemol. Balandligi bo'yicha bir xil, ammo atalishi va belgilanishi har xil bo'lgan bosqichlar tengligiga tovushlar engarmonizmi *deyiladi*. Hosila bosqichlar asosiy bosqichlar bilan bir xil balandlikda bo'lishilari ham mumkin, masalan, si diez bilan do, yoki fa bemol bilan mi. Tovushlarni ikki barobar ko'targanda (asosiy bosqich ikkita yarim tonga ko'tariladi) yoki ikki barobar pasaytirganda ham shunday hol sodir bo'ladi. Masalan, fa dubl diez bilan sol; mi dubl diez bilan fa diez; mi dubl bemol bilan re; do dubl bemol bilan si bemol.

1.7. Diatonik va xromatik yarim tonlar va butun tonlar.

Yarim ton, butun tonlar haqida tasavvur hosil qilindi. Endi diatonik va xromatik yarim tonlar hamda diatonik va xromatik butun tonlarning bir-biridan farqini ajratish lozim.

Tovushqatorning yonma-yon joylashgan ikki bosqichi orasida hosil bo'lgan yarim tonga diatonik yarim ton *deyiladi*. Qayd etilganidek, tovushqatorning asosiy bosqichlari mi - fa va si - do yarim tonlarini hosil qiladi. Qayd etilgan yarim tonlardan tashqari asosiy bosqichlar bilan yonma-yon joylashgan ko'tarilgan yoki pasaytirilgan hosila bosqichlar orasida ham diatonik yarimtonlar hosil bo'lishi mumkin. Masalan:

7.

yoki ikki hosila bosqichlar orasida hosil bo'lishi mumkin:

8.

Xromatik yarim tonlar quyidagicha paydo bo'ladi:

a) asosiy bosqich bilan uning ko'tarilgan yoki pasaytirilgan bosqichlari orasida paydo bo'ladi;

9.

a)

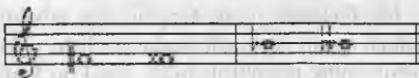
b)

b) ko'tarilgan bosqich bilan uning ikki barobar ko'tarilgan bosqichlari orasida yoki pasaytirilgan bosqich bilan uning ikki barobar pasaytirilgan bosqichi orasida hosil bo'lsa. masalan:

10.

a)

b) va aksincha

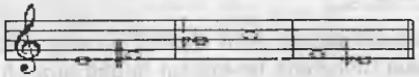
Ikkita yonma-yon joylashgan bosqichlar orasida hosil bo'lgan butun tonlar diatonik butun tonlardir. Asosiy bosqichlar orasida beshta butun tonlik mavjud bo'lib, ular: do-re, re-mi, fa-sol, sol-la, la-si.

Qayd etilganlardan tashqari diatonik tonlar asosiy bosqichlar bilan hosila bosqichlar orasida ham hosil bo'lishi mumkin.

Shuningdek, ikkita hosila bosqichlar orasida:

11.

a)

b)

Xromatik butun tonlar quyidagicha hosil bo'ladi:

a) asosiy bosqich bilan uning ikki barobar ko'tarilgan yoki ikki barobar pasaytirilgan bosqichlari orasida hosil bo'ladi. Masalan:

a)

12.

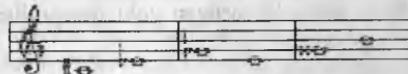
b) ikkita hosila bosqich bilan bir asosiy bosqich orasida hosil bo'ladi:

13.

v) bir bosqichning ikki chetidagi bosqichlari orasida hosil bo'ladi:

14.

1.8. Tovushlarning harfiy sistema bo'yicha yozilishi (musiqiy alifbo)

Musiqaga sohasida tovushlarning nomini bo'g'in bilan ifodalanishidan tashqari, lotin alifbosiga asosidagi harflar bilan ifodalash usuli ham ishlataladi. Yetti asosiy bosqich quyidagi lotin harflari bilan ifodalanadi:

C	D	E	F	G	A	H
Do	Re	Mi	Fa	Sol	La	Si

Bu sistema qo'llanila boshlagan vaqtida, ya'ni o'rta asrlarda tovushqator la tovushi bilan boshlangan, si bemol tovushi esa tovushqatorning asosiy bosqichlaridan hisoblangan. Musiqaga amaliyotining keyingi davrlarida si bemol tovushi si tovushi bilan uymashtiriladi va tovushqator quyidagi tartibda bo'lgan:

A	B	C	D	E	F	G
La	Si-bemol	Do	Re	Mi	Fa	Sol

O'tmishda, ya'ni o'rta asrlarda bu sistema joriy bo'lgan davr dastlabki variantlarda diatonik tovushqator ikki ashulachilik oktavanidan iborat bo'lgan: katta oktavaning la tovushidan birinchi oktavaning la tovushigacha bo'lgan. Bu tovushqatorning ikkinchi bosqichi ikki xil ko'rinishda muvosiqilashtirilgan. Yuqorida tovush si, B-durum (B qattiq) deb nomlangan va kvadrat shaklli V harfi bilan va pastki tovush si bemol B mollis (B yumshoq) yumaloq shaklli B harfi bilan belgilangan. Keyinchalik si tovushi H harfi bilan belgilangan bo'lib, B esa si(bemol asosiy bosqich bo'lib qolgan. Bu sistemaning oktava orasidagi tovushqatori quyidagicha:

A	B	C	D	E	F	G	A
La	Si-bemol	Do	Re	Mi	Fa	Sol	La

Hosila bosqichlarni belgilash uchun bu harflarga qo'shimcha lotincha bo'g'inlar qo'shiladi: is (diez; isis (dubl diez; yes (bemol; yeses (dubl bemol. Masalan: cis-do diez, fisis - fa dubl diez, des-re bemol, geses-sol dubl bemol. Yuqorida aytilganidek, hosila bosqichlardan si bemolda qo'shimcha bo'g'in bo'lmaydi, uning B, b harflari bilan yozilishi saqlanib qolgan. Es bo'g'inida unli a va e harflari uchrasa, talaffuz qulayligi uchun e harfi aytilmaydi: mi bemolda ees emas, es deyiladi va yoziladi, la bemolda aes, as deyiladi va yoziladi.

Oktavalarni belgilash uchun harflar ustiga qo'shimcha ravishda raqamlar yoki chiziqchalar yoziladi. Katta oktavaning tovushlari katta harflar bilan, kichik oktavaning

tovushlari kichik harflar bilan yoziladi. Masalan, katta oktavaning la tovushi katta A harfi bilan, kichik oktavaning sol tovushi kichik g harfi bilan yoziladi.

Birinchi oktavadan beshinchi oktavagacha tovushlar qaysi oktavaga tegishli bo'lsa, shunday raqam yoki chiziqchalar va kichik harflar bilan yoziladi:

Birinchi oktava do tovushi c¹ yoki $\overline{c}$.

Ikkinci oktava re tovushi d² yoki $\overline{d}$

Uchinchi oktava mi tovushi e³ yoki $\overline{\overline{e}}$

To'rtinchi oktava fa tovushi f⁴ yoki $\overline{\overline{\overline{f}}}$

Beshinchi oktava do tovushi c⁵ yoki $\overline{\overline{\overline{\overline{c}}}}$.

Kontroktava va subkontroktava tovushlari qaysi oktavaga tegishli bo'lsa, oktava yoziladigan shunday raqamlar yoki chiziqchalar va katta harflar bilan belgilanadi. Masalan:

Kontroktava Si tovushi H₁ yoki H,

Cubkontroktava La tovushi A₂ yoki A.

—Savollar va topshiriqlar:

1. Tovush deganda nima tushuniladi?
2. Barcha tovushlarning fizik xususiyati bir xilmi?
3. Musiqiy tovushlar qanday xususiyatga ega?
4. Qanday tovushlar shovqinli tovushlarga kiradi?
5. Tabiiy tovushqator deb nimaga aytildi?
6. Musiqiy sistema va uning tovushqatori deb nimaga aytildi?
7. Tovushqatorda nechta asosiy bosqich bo'ladi? Ular qanday nomlanadi?
8. Oktava nima?
9. Barcha oktavalar nomini aytинг. ulardan qaysi biri to'liq bo'ladi? Musiqiy soz nima?
10. Temperatsiya qilingan soz deb nimaga aytildi?
11. Butun ton nima? Yarim ton nima?
12. Tovushqatorning asosiy bosqichlari orasida nechta yarim ton va nechta butun ton bor?
13. Hosila bosqich nima?
14. Diez nimani bildiradi? Bemol-chi?
15. Dubl diez va dubl memolni ta'riflang.
16. Alteratsiya nimani bildiradi?
17. Diatonik yarim tonlik va diatonik butun tonlik qaysi bosqichlar orasida hosil bo'ladi?
18. Xromatik yarim tonlik va xromatik butun tonlik qanday hosil bo'ladi?
19. Tovushlar engarmonizmi nima?
20. Asosiy bosqichlar harfiy sistemada qanday yoziladi?
21. Hosila bosqichlar nomi harfiy sistema bo'yicha qanday yoziladi?
22. Oktava tovushlari harfiy sistema bo'yicha qanday yoziladi?

Mashqlar

Og'zaki mashqlar

1. Tovushqatorning barcha asosiy bosqichlarini harfiy sistema bo'yicha pastdan yuqoriga va yuqoridan pastga hisoblab chiqing.
2. Asosiy bosqichlarning yarim tonga ko'tarilishi yoki pasaytirilishidan hosil bo'lgan hosila bosqichlarni harfiy sistema bo'yicha aytинг.
3. Asosiy bosqichlarning butun tonga ko'tarilishi yoki pasaytirilishidan hosil bo'lgan bosqichlarni harfiy sistema bo'yicha aytинг.
4. do, re, sol, mi b, do x, si bb, tovushlaridan yuqoriga va pastga qarab diatonik yarim tonliklar tuzing.
5. Quyidagi tovushlardan xromantik yarim tonlar tuzing:
  - a) yuqori va pastga tomon si, re, fa, do #, sol;
  - b) yuqoriga tomon mi bb, sol bb;
  - c) pastga tomon fa x, do x;
6. Do, mi, sol, re b, mi # tovushlaridan yuqoriga va pastga diatonik tonlar tuzing.
7. Quyidagi tovushlardan xromatik tonlar tuzing:
  - a) yuqori va pastga tomon do, si, fa, la;
  - b) yuqori tomon re b, sol b, fa #, mi bb;
  - c) pastga tomon si #, re #, fa x, do x;
8. Fa, la, do #, mi, re x, mi bb tovushlariga teng bo'lgan engarmonik tovushlar nomini aytинг.
9. Harfiy sistema bo'yicha e, c, ais, his, des tovushlariga teng bo'lgan engarmonik tovushlar nomini aytинг.

Yozma mashqlar

1. Tovushlarning katta, kichik va birinchi oktavalarning asosiy bosqichlari nomini harf bilan yozing.
2. Quyidagi tovushlar nomini harflar bilan yozing. Birinchi oktava si, fa#. Ikkinci oktava la va uchinchi oktava si.
3. Quyidagi tovushlarga teng keladigan engarmonik tovushlarni nota bilan yozing:
15.

Fortepianoda mashqlar

1. Quyida berilgan tovushlarni fortепianoda chaling.
  - a) a, g¹, es, b¹, H, Fis², F, d³, C, e¹, Ges, gis¹, A, disis¹, ases;
  - b) B, h, Dis, a, Heses, sis, C, des, gisis, e.

II-BOB. NOTA YOZUVI

2.1.Nota. Nota cho'zimi va uning belgilanishi. Nota yo'ji.

Nota yozuvi deb asrlar davomida shakllangan va tarkib topgan maxsus harflar vositasida musiqiy tovushlarni yozish sistemasiga aytiladi. Nota belgisi o'ttasi bo's yoki o'ttasi bo'yalgan doirachalaridan iborat. Tovushlarning turli-tuman cho'zimini belgilar bilan ko'rsatish uchun bu doirachalarga tik tushirilgan tayoqchalar (shtillar) dunchalar, qisqa cho'zimli tovushlarni bir guruhga birlashtirish uchun qovurg'achalar qo'shimcha yotiq chiziqlar qo'shib yoziladi. Tovushlarning balandligini ifodalash uchun bir-biriga parallel joylashgan beshta to'g'ri chiziq ishlatalidi va u nota yo'li deb ataladi. Nota yo'li boshlanishidagi bu besh chiziqlari birlashtiruvchi tik chiziq qo'yiladi va bu boshlang'ich chiziq nomi bilan yuritiladi. Bu chiziqlar pastdan yuqoriga sanalad.

16.

Notalar nota yo'lidagi chiziqlar ustiga yoki chiziqlar oralig'iga yoziladi, bu tovushqatorning asosiy bosqichiga muvosif keladi:

17.

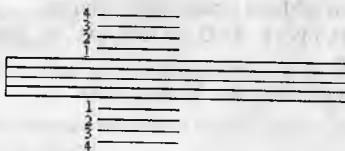
Tovushlarning ko'tarilishi yoki pasaytirilishini ifodalash uchun # (diez) yoki ♭ (bemol) deb ataladigan maxsus belgilar qo'llaniladi, ular notalar, notachiqliklari orasida yozilsa, notadan oldin shu chiziqlarga mos o'rinda notadan oldin shu nota muvosif o'rindagi chiziq ustiga yoziladi, masalan:

18.

Bu tartibda nota yo'lida faqat notalarning chegaralangan balandlikdagi turli-tuman notalarini yozish mumkin. Yanada baland yoki past tovushlarni yozish uchun qisqa qo'shimcha chiziqlar ishlataladi. Bu qisqa qo'shimcha chiziqlar nota yo'lining ustiga qo'yilsa, nota yo'lining ustidagi qo'shimcha chiziq, nota yo'lining ostiga qo'yilsa, nota yo'lining ostidagi qo'shimcha chiziq deyiladi. Qo'shimcha chiziqlar asosiy chiziqlardan boshlanadi. Nota yo'lidan yuqoriga yoki nota yo'lidan pastga tomon sanaladi:

19.

Qo'shimcha chiziqlardan nota yo'lining asosiy chiziqlaridek foydalaniлади, yani notalar qo'shimcha chiziq ustiga yoki orasiga yoziladi, masalan:

20.

Tayoqchalar (shtillar) nota yo'lidagi notalar doirachalariga tutash holda yoziladi: ota doirachasi nota yo'lining ikkinchi yoki uchinchi chiziqlari orasida va undan istroqda joylashsa, tayoqchalar nota doirachasining o'ng tomonidan yuqoriga, nota doirachasi uchinchi va undan yuqori chiziqlarda joylashsa, nota doirachasining chap tomonidan pastga qarab tortiladi:

21.

Notalar guruhlanganda quyidagicha yoziladi:

22.

Notalar guruhlarga birlashtirilsa (ular turli balandlikda joylashgan bo'lsalar) uyoqcha qovurg'achalarni yozish uchun qulay o'r'in tanlanadi. Unday vaziyatda ularni nota yo'lining o'rta qismiga yozish ma'qul.

23.

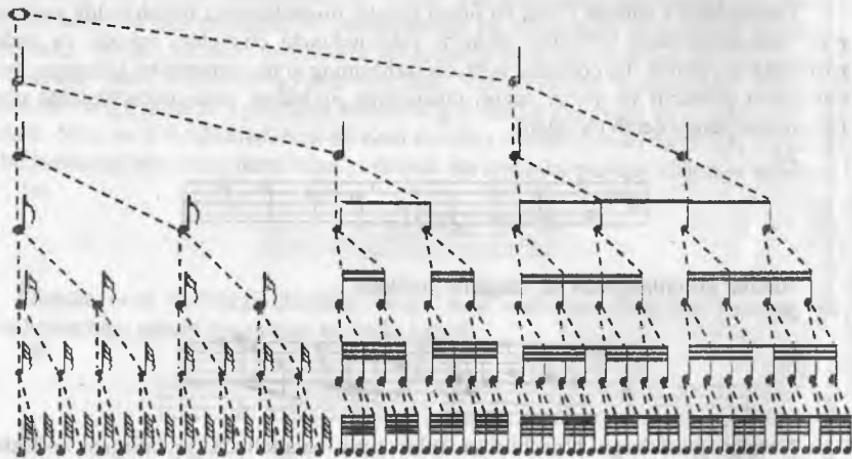
2.2. Tovush cho'zimlarining nomlari va ularning nota bilan yozilishi.

Musika asarlari yozishda tovushlarning xilma-xil balandligini ifodalash bilan birga ularning xilma-xil cho'zimini ifodalash ham lozim. Tovushlarning cho'zimini ifodalash uchun turli-tuman notalar ishlataladi. Nota (lot. belgi) belgisi bilan tovushlarning cho'zimi va balandligi yoziladi. Hozirgi zamon nota yozuvi biroz engashgan tuxumsimon ko'rinishga ega. Bu qiya tuxumsimon (yuqoriga cho'ziq O) engashgan doiracha nota belgisi deyiladi, uning yon tomonidan pastga yoki yuqoriga tortilgan tik to'g'ri chiziqcha shtil (lot. shtil-tayoqcha) deyiladi. Eng katta cho'zimli tovush shartli ravishda butun nota - o bilan ifodalanadi. Boshqa barcha notalar butun notaning hissalarini bildiradi. Yarim nota butun notaning ikkiga bo'linishidan, chorak nota butun notaning to'rtga bo'linishidan, sakkitzalik nota bir butun notaning teng sakkiz qismiga bo'linishidan, o'n oltilatik nota bir butun notaning o'n olti qismiga bo'linishidan hosil bo'ladidi va h.k. Nota cho'zimlarining bunday bo'linishi asosiy yoki juft bo'linish deb ataladi. Tovush cho'zimlarining bunday asosiy bo'linishidan butun nota ikkita

yariintalikka, to'rtta choraktalikka, sakkizta yarim choraktalikka, o'n olti ta o'n oltitalikka, o'ttiz ikkita o'ttiz ikkitalik notaga bo'linadi.

Cho'zimlarning asosiy bo'linishi tablitsasi quyidagicha:

24.

Butun nota cho'zimining oltmish to'rttalikdan kichik cho'zimi uchramaydi. XVI asrlargacha cho'zimlarning boshqacha belgilanishi ham qo'llanilgan:

25.

- maksima eng uzun cho'zim;
- longa uzun;
- brevis qisqa (kalta);
- semibrevis brevisning yarmi (u butun nota cho'zimiga teng);
- minima eng qisqa (u yarimtalik nota cho'zimiga teng);
- semiminima ning yarmi (u choraktalik nota cho'zimiga teng);
- fuza bo'lingan (u sakkiztalik nota cho'zimiga teng);
- semifuza fuzaning yarmi (u o'n oltitalik nota cho'zimiga teng);

O'tmishda cho'zimni ifodalavchi bu belgilardan hozirgi zamondan amaliyotida ba'zan brevis qo'llanadi, u ikki butun nota cho'zimiga teng keladi. Musiqa usulining sur'ati (ijro tezligi) nisbiy cho'zimdir, u o'zgarishi mumkin, masalan, yarintulik nota tezrog

sur'atda choraktalik bo'lishi mumkin va aksincha. Shuning uchun ham tovush cho'zinlarini o'zaro qiyoslash faqat o'zgarmas sur'atlarda mumkin?

2.3. Kalitlar.

Nota yo'lining har bir chizig'ida va chiziqlar orasida tovushlarning muayyan balandligini belgilovchi maxsus belgi kalit *deb ataladi*. Nota yozuvida shu kunlarga gacha uch xil kalit o'z mohiyatini saqlab kelayapti. Ular: sol kaliti, fa kaliti va do kaliti. Qadimda bu kalitlar o'rniда G, F va C harflari ishlataligan va ular nota yo'lining boshlanish o'rniда qo'yilgan, tovushlarning balandlik mohiyatini bildirgan.

Ana shu harflar zamirida belgilar paydo bo'lgan, ammo bu belgilar mohiyati avvalgidek saqlanib qolgan.

Sol kaliti belgisi shaklida bo'lib, u G harfining shaklidan olingan, birinchi oktavaning sol tovushini bildiradi.

Fa kaliti belgisi shaklida bo'lib, u F harfining shaklidan olingan, kichik oktavaning fa tovushini bildiradi.

Do kaliti belgisi shaklida bo'lib, C harfi nomidan olingan, u birinchi oktavaning do tovushini bildiradi. Hozirgi zamon nota sistemasida sol va fa kalitlari asosiy ahamiyat kasb etadi.

a) Skripka kaliti. O'rta va yuqori registrlar tovushlarini yozish uchun sol kaliti qo'llaniladi, bunda uning do'maloq shakli nota yo'lining ikkinchi chizig'i ni o'rab oladi, uning nomi kalit nomidan olingan, bu kalitga skripka tovushlari hajmi muvofiq keladi.

26.

Nota yo'lining ikkinchi chizig'ida yozilgan sol kaliti birinchi oktava sol tovushi balandligiga mos keladi. Shunday qilib, skripka kalitida nota yo'lida qo'yilgan nota va tovushlar o'rashadi:

27.

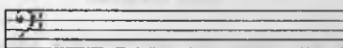
Qo'shimcha chiziq skripka kalitida quyidagi tovushlarning balandligini bildiradi:

28.

b) Bas kaliti.

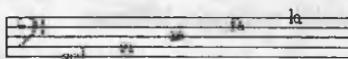
Past va qisman o'rta registr tovushlarini yozish uchun la kaliti qo'llaniladi va u nota yo'lining to'rtinchi chizig'ida yoziladi va bas kaliti nomi bilan *ataladi*

29.

Shunday qilib, nota yo'lining chiziqlari quyidagicha mohiyat kasb etadi.

30.

31.

Bas kalitida qo'shimcha chiziqlar mohiyati quyidagicha:

32.

v) Do kaliti. XII - XIII asrlar vokal musiqasida do kaliti muhim ahamiyat kasb etgan. Vokal musiqasining xilma-xil ovozlar partiyasini yozishga ung'ay bo'lsin uchun do kalitini nota yo'lining turli chiziqlarida yozganlar.

Cholg'u musiqasining taraqqiyoti, ayniqsa XVIII asrdan boshlab do kalitining mohiyati kamaya boshlaydi. Hozir u faqat ayrim orkestr asboblari uchun qo'llanadi, xolos, ya'nii ayrim kamonchali alt, g'ijjak alt partiyasi odatda alt kalitida yoziladi. Tenor kaliti violonchel, fagot va trambonlar partiyasida uchraydi. Bu ikki alt va tenor kalitlari o'z mohiyatini bugungi kunlarda ham saqlab kelmoqda, chunki ular shu cholg'u asboblarga xos bo'lgan ovoz ballandliklariiga mos keladi va ularning partiyalarini kam sonli qo'shimcha chiziqlar vositasida yozish imkoniyatini beradi. Hozirgi kunda vokal musiqasida barcha ovozlar partiyasi skripka yoki bas kalitida yoziladi. Tenor partiyasi odatda skripka kalitida yoziladi, ammo oktava past eshitiladi.

Hozirgi zamon nota sistemasida do kaliti birmuncha kam qo'llanisa-da, ularni bilish zarur. chunki o'tmishtan san'atkorlarning asarlari shu kalit vositasida yozilgan. Tenor va alt kalitlari hozirgi zamon musiqa asarlarida, ayniqsa orkestr partiyalarida uchraydi.

Do kaliti ikki xil bo'ladi: alt va tenor kalitlari.

Agar do kaliti nota yo'lining uchinchi chizig'ida qo'yilsa alt kaliti *deyiladi* va u birinchi oktavaning do tovushini uchinchi chiziqdagi belgilaydi, masalan:

33.

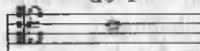
do 1

Do kaliti nota yo'lining to'rtinchi chizig'ida qo'yilsa, tenor kaliti *deyiladi* va u birinchi oktavaning do tovushini to'rtinchi chiziqdagi belgilaydi, masalan:

34.

do 1

Nota sistemasida qo'shimcha chiziqlarni haddan tashqari ko'p qo'llamaslik uchun vilma-xil kalit belgilaridan foydalaniladi va nota o'qishni osonlashtiradi.

2.4. Hosila bosqichlar. Alteratsiya belgilari.

O'n ikki teng temperatsiya qilingan sistemaning yetti diatonik bosqichi fortepiyanining oq klavishlariga mos keladi va ular asosiy bosqichlar hisoblanib, o'z nomlariga egadir. Boshqa tovushlari ko'p hollarda (fortepiano klaviaturasida ular qora klavishlarga mos keladi) hosila bosqichlar hisoblanadi. Ular bilan yonma-yon joylashgan asosiy bosqichlarni yarim ton, bir ton ko'tarish yoki pasaytirish natijasida hosil bo'ladi. Alteratsiya belgilari nota yo'li chiziqlariga yoki nota yo'li chiziqlari orasiga, shuningdek kalitlarning o'ng tomoniga, lozim bo'lganda notalar oldiga yoziladi. Masalan:

35.

36.

Kalitdan keyin qo'yilgan alteratsiya belgilari kalit alteratsiya belgisi, notalar oldiga qo'yiladigan belgi esa, tasodifiy alteratsiya belgisi *deyiladi*:

37.

Mening Vatanim.

Moderato

S. Yudakov

Diatonik bosqichlarni ko'tarish yoki pasaytirilishi alteratsiya *deyiladi*. Mazkur tovushlarni ko'tarish yoki pasaytirilishini bildiruvchi belgilari alteratsiya belgilari *deb ataladi*. Ular jami beshta:

1. Diez - # tovushni yarim ton ko'tarishni bildiradi.
2. Dubl diez - x (qo'sh diez) belgisi bilan ifodalanadi, u tovushni butun ton (ikki yarim ton)ga ko'tarilishini bildiradi.

3. Bemol - $\flat$ tovushni yarim tonga pasaytirilishini bildiradi.

4. Dubl bemol (qo'sh bemol) - bb belgisi bilan ifodalanadi. u tovushni butun ton (ikki yarim ton)ga pasaytirilishini bildiradi.

5. Bekar. aynan-rad qilish. $\natural$ belgisi bilan ifodalanadi, avvalgi qo'yilgan har qanday alteratsiya belgisining harakatini rad etadi, ya'ni asosiy bosqich sadosini dastlabki holatini tiklaydi.Barcha alteratsiya belgilari notalarning chap tomoniga yoziladi.

Kalit oldida qo'yilgan alteratsiya belgilari kalit belgisi *deyiladi*, u kalit oldida qo'yilgan shu belgilarga mos tovushlarni musiqa asarining oxirigacha ta'sir etadi.

Notalar oldiga qo'yilgan alteratsiya belgilari kalit belgisi bo'lmagan belgilarni *deyiladi*, u faqat qaysi notaning oldida qo'yilgan bo'lsa, shu tovushni ifodalovchi notaga ta'sir etadi va faqat mazkur oktavadagi bir takt doirasida ta'sir etadi. Takt chizig'i barcha takt belgisi bo'lmagan alteratsiya belgilari(tasodifliy belgilarni)ning takt ichidagi harakatini bekor qiladi. lozim bo'lgan hollarda, ular qaytadan qo'yiladi.

2.5. Hosila bosqichlarning nomi va belgilanishi.

Barcha hosila bosqichlarning nomi asosiy bosqichlar nomidan hosil bo'ladi, u nomlarga mos keluvchi alteratsiya belgilari nomi qo'shiladi. Musiqiy sistemada tovushlarni bo'g'in bilan atashda alteratsiya belgilari ko'p hollarda " diez ", " bemol " v.h.k. so'zları bilan almashtiriladi yoki bo'g'in bilan ifodalangan notaga u yoki bu tovushga qo'yilgan belgi saqlanadi,masalan, fa diez, re bemol, do dubl diez,la dubl bemol.

Harfiy sistemada diez is. Bemol es. Dubl diez isis. Dubl bemol eses lotincha bo'g'inlar bilan ifodalanadi,masalan:

Diez qo'shimcha belgisi «is», cis = do diez.

Bemol qo'shimcha belgisi «es», ges = sol-bemol.

Dubl diez qo'shimcha belgisi «isis», fisis = fa dubl diez.

Dubl bemol qo'shimcha belgisi «eses», deses = re dubl bemol.

Quyidagi uch holat bundan mustasnodir:

aes o'rniда «as» yoziladi (la bemol).

ees o'rniда «es» yoziladi (mi bemol).

bes o'rniда «heses» yoziladi (si dubl bemol).

Ma'lumki, si $\flat$ tovushi notalarning harfiy sistemasida b harfi bilan belgilangan.

2.6. Notalarning cho'zimini uzaytiruvchi belgilari.

Musiqiy asarlarda uchraydigan hamma tovushlar ham o'z cho'zimi bilan u yoki bu notaning cho'zimiga mos kelmaydi. Masalan, tovush $\downarrow$ dan uzunroq, $\downarrow$ dan qisqaroq yoki $\downarrow$ dan uzunroq, $\downarrow$ dan qisqaroq bo'lishi mumkin. Bunday tovushlarning cho'zimini belgilash uchun tovushlarning cho'zimini uzaytiruvchi maxsus belgilari qo'llanadi. Nuqta, liga va fermata belgilari shular jumlasidandir.

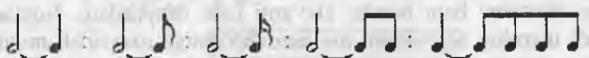
1. Nuqta (notaning o'ng tomonidan qo'yiladi) va uning cho'zimini yarimga uzaytiradi:

$$\textcircled{O} = \textcircled{O} + \textcircled{\frac{1}{2}} \quad (\textcircled{O} = \frac{6}{4}); \quad \textcircled{\frac{1}{2}} = \textcircled{\frac{1}{2}} + \textcircled{\frac{1}{2}} \quad (\textcircled{\frac{1}{2}} = \frac{3}{4}); \quad \textcircled{\frac{3}{8}} = \textcircled{\frac{3}{8}} + \textcircled{\frac{3}{8}} \quad (\textcircled{\frac{3}{8}} = \frac{3}{16}); \quad \textcircled{\frac{7}{16}} = \textcircled{\frac{7}{16}} + \textcircled{\frac{7}{16}} \quad (\textcircled{\frac{7}{16}} = \frac{7}{16}); \quad \text{v.h.k.}$$

Shuningdek, nuqtali notadan tashqari ikki nuqtali notalar ham qo'llaniladi. Agar uza yonidagi birinchi nuqta mazkur nota cho'zimini uning yarmi miqdorida uzaytirsas, ikkinchi nuqta yana chorak miqdorida uzaytiradi. Masalan:

$$\textcircled{O} = \textcircled{O} + \textcircled{\frac{1}{2}} + \textcircled{\frac{1}{2}} \quad (\textcircled{O} = \frac{7}{4}); \quad \textcircled{\frac{7}{8}} = \textcircled{\frac{1}{2}} + \textcircled{\frac{1}{2}} + \textcircled{\frac{1}{2}} \quad (\textcircled{\frac{7}{8}} = \frac{7}{8}); \quad \textcircled{\frac{7}{16}} = \textcircled{\frac{1}{2}} + \textcircled{\frac{1}{2}} + \textcircled{\frac{1}{2}} + \textcircled{\frac{1}{2}} \quad (\textcircled{\frac{7}{16}} = \frac{7}{16});$$

2. Liga (yun. bog'lash) - musiqa tovushini uzaytiruvchi belgidir. Liga - yoy shaklida bo'lib, bir xil balandlikdagi tovushlar cho'zimini bog'laydi:

Bunday cho'zimlar davomiyligi ularning umumiy miqdoridan oshmaydi:

$$\textcircled{O} = \frac{6}{4}(\frac{4}{4} + \frac{2}{4}), \quad \textcircled{\frac{1}{2}} = \frac{5}{8}(\frac{4}{8} + \frac{1}{8}), \quad \textcircled{\frac{3}{8}} = \frac{9}{8}(\frac{8}{8} + \frac{1}{8});$$

3. Ligalangan nota olingan tovush takrorlanmaydi, barcha ligalangan notalar cho'zim vaqtini uzlusiz davom ettiradi. Liga yordomida har qanday notaning sadosini uzaytirish mumkin.

4. Fermata (it. to'xtash) - o'rtasiga nuqta qo'yilgan yarim doira shaklida bo'lib, bu belgi notaning ustiga yoki ostiga qo'yiladi va tovushning noaniq vaqtgacha uzaytirilishini belgilaydi. Fermatining davomiyligi musiqa asarining xususiyatiga va ijro usuliga bog'liq, fermata belgisi ustiga qo'yilgan notaning cho'zimi ikki marta va undan oshiq ham bo'lishi mumkin:

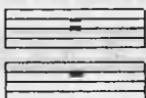
2.7. Pauzalar.

Pauza (yun. to'xtash) bir va bir necha yoki barcha ovozlarga tanaffus yoki to'xtashdir. Pauza musiqiy tuzilmani chegaralash uchun, musiqiy ifoda ta'sirini kuchaytirishga xizmat etadi, u musiqaning jonli qismi hisoblanadi. Pauza nota sistemasida maxsus belgilar bilan belgilanadi. Pauzalarning cho'zimi notalar cho'zimiga teng. Har qanday cho'zimdagi butun, yarim, chorak, sakkiztalik cho'zimdagi notalar kabi pauzalar ham shunday cho'zimlar bilan ifodalanishi mumkin.

38.

notaga

butun notaga

pauza mos keladi.

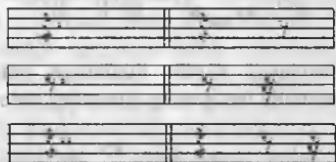
butun pauza mos keladi.

↓ yarim notaga		yarim pauza mos keladi.
↓ chorak notaga		chorak pauza mos keladi.
♪ yarim chorak notaga		yarim chorak pauza mos .
♪ o'n oltitalik notaga		o'n oltitalik pauza mos.
♪ o'ttiz ikkitalik notaga		o'ttiz ikkitalik pauza mos.

Butun va yarim pauzalar bir xil shaklda yotiq (gorizontal) chiziqcha bilan belgilanadi va u nota yo'lida joylashish o'rn bilan farqlanadi: butun pauza nota yo'li chizig'ining ostiga, yarimtalik pauza nota yo'li chizig'ining ustiga, ya'ni butun pauza to'rtinchchi chiziq ostiga, yarimtalik pauza uchinchchi chiziq ustida yoziladi.

Pauzalar cho'zimi ham notalar cho'zimi kabi uzaytiriladi. Notalar yonida nuqta qo'yish orqali ularning cho'zimini ma'lum cho'zimga uzaytirish mumkin pauza yoki qo'yilgan bir nuqta pauza cho'zimini uning yarim cho'zimga uzaytirsa, pauza yoniga qo'yilgan ikki nuqta $\frac{3}{4}$ cho'zimga uzaytiradi.

39.

ga mos keladi.

General (bosh) pauza deb barcha ovozlar (tovushlar)ga davomli bo'lgan pauzaga aytiladi, bazan uni fermata orqali ham ifodalanadi va musiqa asari qismini bir-biridan aniq ajratadi yangi mavzu paydo bo'lishini tayyorlaydi. Ba'zan general pauza ustida qo'yilgan G.P.(G.P.) harflari bilan ham belgilanadi.

Musiqa asarlari (fortepiano, organ, xor, orkestr, ansambl, ovoz yoki yakka soz uchun) ikki va undan ortiq nota yo'llarida yoziladi va ular to'g'ri yoki shaklli qavs bilan birlashtiriladi. Demak, bir yoki bir necha nota yo'llarini birlashtiruvchi qavs akkolada (fr. accolader - qavs) deb ataladi. Nota yo'lida ikkita mustaqil ovozni yozish mumkin. Bunday hollarda nota shtillari(tayoqchalar) qarama - qarshi tomonga qaratilib, har bir ovoz uchun ayrim - ayrim yoziladi. Yuqori ovozning shtillari yuqoriga, pastki ovoz shtillari esa pastga qaratilgan bo'ladi. masalan:

40.

Olma.

Allegro moderato

I.K.Akbarov

O - qi - zoq o'y - nar e - dik
bir ol - ma o - qib kel - di

Ikki va undan ortiq nota yo'llarini birlashtiruvchi figurali qavsakkolada faqat fortepiano, organ kabi cholg'u asboblarga mo'ljallangan musiqa asarlari uchun qo'llanadi. Boshqa hollarda to'g'ri chiziqli qavsakkolada ishlataladi.

41.

Ovoz
F-no

2.8. Ikki ovozlilikning yozilishi. fortepiano musiqa sinining yozilishi. Akkolada. Ansambl, orkestr, xor musiqa sinining yozilishi.

Bir necha cholg'u asboblar (orkestr, ansambl)da ijro etish uchun mo'ljallab yozilgan musiqa asarlari uchun qo'llanadigan akkoladada yozilgan musiqa asari matni partitura (yun. partes partiya, ya'ni jamoa bo'lib ijro etadigan cholg'u guruhlari musiqa yozilgan matn) *deb ataladi*. Masalan, bunday hollarda fortepiano triosi partiturasida fortepiano partiyasi alohida, torli cholg'ular guruhi partiyasi alohida ko'rsatilib umumiy akkolada torli cholg'ularni ham o'z ichiga oladi.

Masalan:

42.

Skripka
Violonchel
F-no

Torli kvartet partiturasida barcha to'rtta cholg'u asboblar partiyasi bir umumiy akkolada bilan yoziladi:

✓ 43.

1-G'ijjak

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces, starting with a treble clef at the top.

2-G'ijjak

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces, starting with a treble clef at the top.

Alt g'ijjak

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces, starting with a bass clef at the bottom.

Bas g'ijjak

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces, starting with a bass clef at the bottom.

Orkestr uchun (simfonik orkestr yoki xalq cholg'u asboblavri orkestrlari) partituralarida har qaysi cholg'u asboblar guruhi o'zakkoladasi bilan ajratiladi:

44.

Nay pik.

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Nay I-II

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Surnay I-II

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Qo'shnay

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Chang I

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Chang II

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Prima rubob

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Qashqar r-b

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Afg'on r-b

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Dutor alt

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Dutor bas

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Dutor k-bas

A musical staff consisting of five horizontal lines and four spaces.

Lit.	
Uchb.	
Tar.	
Doira	
G'ijjak I	
G'ijjak II	
Alt g'ijjak	
Bas g'ijjak	
K-bas g'ijjak	

Uch ovozli xor musiqasi ikki yoki uch nota yo'lida yoziladi:

45.

Vor-yor

«Gulsara» operasidan qizlar xori.

Allegretto

T. Sodiqov, R. Glier

Hay-hay o'-lan   jon o'-lan   o'-lan ay-ting

Yor! Yor!   o'-lan ay-ting   Yor! Yor!

Yor!   o'-lan   ay-ting   Yor!   Yor!

«GULSARA»
operasidan xotin-qizlar xori.

Tempo di marcia

T.Sodiqov, R.Glier

To‘rt ovozli xor musiqasi alohida-alohida (bolalar, xotin-qizlar, erkaklar xor) va aralash tarkibli xor musiqasi ikki yoki to‘rt nota yo‘li akkolada bilan yoziladi. Xor, torli kvartet, xilma-xil ansamblar va orkestrga mo‘ljallangan musiqa yozish shakli partitura deyiladi.

Yoshiik qo‘shig‘i.

Allegro energico

M.Ashrafiy

42:9. Nota yozuvini qisqartiruvchi belgilar.

Musiqa ijrochiligi amaliyotida nota yozuvini qisqartiruvchi yoki soddalashtiruvchi bir necha usullar tarkib topdi, ular ijrosida musiqa asarining u yoki bu qismi takrorlangan hollarda qo‘llaniladilar. Quyidagi qisqartirish usullari ko‘proq ishlatalidi:

1. **Repriza** (yun. reprise-qaytarish) belgisi ijro vaqtida musiqa asarining biror qismi hech qanday o'zgarishsiz qaytarilganda qo'llaniladi: agar musiqa asarining boshlang'ich qismi qaytarilsa, repriza belgisi musiqa asari boshidan qaytarilishini bildiradi.

49.

Qashqarcha

Allegro non troppo

O'zbek xalq kuyi

2. Agar qaytariluvchi qism musiqa asarining o'rtaida bo'lsa, repriza belgisi qaytariladigan bo'lakning ham boshlanishida, ham oxirida qo'yiladi, masalan:

50.

Bulbulcham

Allegro moderato

M.Nasimov musiqasi

3. Qaytariluvchi qism takning oxirida yoki boshlanishida kelsa, repriza belgisi, yana takt chizig'i ham qo'yilmaydi.

51.

Kuylagim

Allegro moderato

F.Nazarov musiqasi

4. **Volta** (it. - volta bir ma'nosini ifodalaydi) agar qaytariluvchi xotima(kadentsiya)ning qaytariluvchi qismi birinchi va ikkinchi marta har xil bo'lsa, unday hollarda har ikkala xotima ham yoziladi va quyidagicha belgilanadi: 1-ma volta prima volta). 2 da volta (seconda volta). Ya'ni «birinchi marta», «ikkinchi marta» bu so'z ko'pincha oddiy 1 va 2 raqam kvadrat qavsning ostiga qo'yiladi. Repriza belgisi bir martalik qaytariqdir. Ko'p martalik qaytariq, masalan, vokal musiqasining kuplet

(band) li shakli qaytarilar miqdori voltaning ostiga raqamlar bilan ko'rsatiladi. Agar keyingi kplet boshqacha xotima bo'lsa, unday vaqtida u ikkinchi voltaning ostiga kplet raqam belgisi bilan yoziladi. masalan:

52.

Ko'p sonli kpletlar ham shunday yoziladi:

53.

Qaytarish uchun.

Tamomlash uchun.

Da capo (it. «boshidan»). Agar musiqa asari uch bo'limdan iborat bo'lsa, uning keyingi qismi aynan birinchi qismning qaytarilishi bo'lsa, unday qaytarilish yozilmaydi, uning o'rniغا: Da capo al Fine yoki qisqartirilib, D.C. al Fine yoinki oddiy qilib, Da capo (D.C.) deb yoziladi, u «boshidan oxirigacha qaytarish»ni bildiradi. Bunda Fine so'zi (tamom) qaytariluvchi qismning oxirida bo'ladi.

Segno (it. seno «belgi»). Agar qaytarish musiqa asarining birinchi taktidan boshlanmasa, u qaytarilishi lozim bo'lgan joyda ♩ chizib qo'yilgan lotincha S harfini eslatuvchi belgi qo'yiladi, ayrim hollarda ♩ o'rniда ♪ belgisi ishlataladi. Qaytarish boshlanishi lozim bo'lgan joyda d.al segno yoki dal ♩ belgisidan beb yozib qo'yiladi.

Agar boshdan ♩ belgisigacha qaytarish lozim bo'lsa, Da capo al «boshlanishidan oxirigacha» belgi bilan ifodalab, u joydan qaytarilishi lozim bo'lgan joygacha deb yozib qo'yiladi. Agar qaytarilish bo'limidan keyin maxsus xotima bo'limi ijro etish lozim bo'lganda, koda deb nomlanuvchi bo'lim, uni so'z bilan ifodalab: Da capo al Fine e poi la coda, «boshidan oxirigacha, so'ngra kod» yoki Da capo al e pai la coda deb yoziladi.

2.10. Nota yozuvini soddalashtiruvchi har xil ko'rinishlar.

a) Orkestr va vokal partiylarida bir taktning ichida bir necha marta takrorlanuvchi notani yozish o'rniда ♩ belgisi yoziladi, taktlarga raqamlar qo'yiladi:

54. 1 2 3 4 5 6 v.h.k.

b) Bir takt oralig'ida ma'lum ohang ritm shakli bir yoki bir necha marta qaytarilganda ham shu usul ishlataladi, yani takrorlanuvchi nota o'rniда qayta yozilmasdan qovurg'achalari cho'zimiga teng chiziqchalar bilan almashtiriladi, masalan:

55.

v) Takrorlanuvchi tovush yokiakkord quyidagicha yoziladi:

56.

a) yozilishi ijro etilishi

57.

b) yozilishi ijro etilishi yozilishi ijro etilishi

g) Bir muvazanatda tez va ko'p marta takrorlanadigan ikki va undan ortiq tovushlar yig'indisi, tremolo (tremolo) bo'ladi va quyidagicha yoziladi:

58.

yoziishi ijro etilishi yoziishi ijro etilishi

Tremoloda takrorlanuvchi tovushlar bo'lsa, chamlangan tuzilmaning umumiyo cho'zimi shunga mos nota bilan ifodalanadi, chiziqlar esa tuzilmaning qaysi cho'zimlarda ijro etilishini ko'rsatib turadi.

d) Ma'lum bir tovushni, ikki oktavada ijro etish talab qilinsa, notaning ustiga, notaning ostiga 8 raqami qo'yiladi. Bu esa mazkur tovushni ikki oktavada ijro etilishini ko'rsatadi, masalan:

59.

yoziishi ijro etilishi yoziishi ijro etilishi

Tovushlarni uzliksiz ikki oktavada ijro etish talab qilinganda: yuqoridan bo'lsa all 8 va ba pastdan bo'lsa, all 8 va bassa belgisi yozib qo'yiladi.

Savollar va topshiriqlar:

1. Nota yozuv deb nimaga aytildi?
2. Tovushlarning xilma-xil cho'zimi qanday ifodalanadi?

- 3.Tovushlarning asosiy cho'zimlarini ifodalovchi barcha notalarini aytib bering.
- 4.Nota yo'li deb nimaga aytildi va ular qanday sanaladi?
- 5.Boshlang'ich chiziq nima?
- 6.Nota yo'lida notalar qanday tartibda joylashadi?
- 7.Qo'shimcha chiziqlar nima va ular qaysi tartibda sanaladi?
- 8.Nota yo'lida nota tayoqchalarini qo'yish tartibi qanday?
- 9.Nota tayoqchalarini ayrim notalarga qanday qo'yiladi va notalar birlashganda qanday qo'yiladi?
- 10.Kalit nima?
- 11.Musiqa amaliyotida qaysi kalitlar ko'proq qo'llaniladi?
- 12.Sol kalitida notalar qanday joylashadi va fa kalitidachi?
- 13.Fortepiano,skripka va violonchel uchun notalar qaysi kalitlarda yoziladi?
- 14.Notalar qaysi asboblar uchun alt va tenor kalitida yoziladi?
- 15.Alteratsiya belgilari deb nimaga aytildi?
- 16.Alteratsiya belgilari nota yo'lining qayeriga yoziladi va joylashgan o'rinaliga qarab qanday ataladi?
- 17.Cho'zimlarni uzaytiruvchi belgilari qaysilar va ularning ahamiyati nimada?
- 18.Pauza nima va uning davom etishi qanday o'chanadi?
- 19.Pauzalar qanday o'rinforda va qanday yoziladi?
- 20.Fotepiano uchun mo'ljallangan musiqa asari qanday yoziladi?
- 21.Bir nota yo'lida ilki ovozni qanday yoziladi?
- 22.Fortepiano ishtirok etmaydigan xilma xil tartibli ansamblar uchun mo'ljallangan musiqa qanday yoziladi?
- 23.Akkolada nima?
- 24.Fortepiano bilan ovoz yoki asboblar uchun mo'ljallangan musiqa qanday tartibda yoziladi?
- 25.Uch ovozli va to'rt ovozli xor musiqasi notalari qanday yoziladi?
- 26.Orkestr, ansambl va xor uchun mo'ljallangan musiqaning yozilish shakli qanday ataladi?
- 27.Nota yozuvini qisqartirish uchun qanday belgilari ishlatalidi?
- 28.Tovushlar cho'zimi qanday belgilari bilan yoziladi?
- 29.Butun, yarim, chorak, sakkiztalik cho'zimlarni tushuntiring, tovushlar cho'zimini ifodalovchi yana qanday belgilari bor?
- 30.Brevis notasini izohlang.

Mashqlar Og'zaki mashqlar

- 1.Butun notada nechta yarimallik, choraktalik, nimchoraktalik, o'ttiz ikkitalik va oltmish to'rttalik notalar bo'ladi?
- 2.Yarimallikda nechta nimchorak, choraktalikda nechta o'ttiz ikkitalik, o'ttiz ikkitalikda nechta oltmish to'rttalik notalar bo'ladi?
- 3.Yoniga nuqta qo'yilgan bir butun notada nechta yarimallik, yoniga nuqta qo'yilgan yarimallikda nechta nimchoraktalik, yoniga nuqta qo'yilgan choraktalikda nechta nimchoraktalik, yoniga nuqta qo'yilgan nimchoraktalikda nechta o'n oltitalik nota bor?

1.Yoniga ikkita nuqta qo'ylig'an butun, yarim, chorak, nimchorak, o'n oltilalik va o'miz ikkitilik notalarini aytib bering.

Yozma mashqlar

1.Kalit belgilari, xilma-xil cho'zimli notalarini, alteratsiya belgilarini va pauzalarni nota yo'lida yozishga mashq qiling.

2.Quyida ko'rsatilgan har bir notalar guruhining cho'zim miqdorini bir nota orqali ko'rsating.

3.Quyidagi cho'zimlarni ko'rsatuvchi nuqtalarni ligali notalar bilan almashtirib yozing.

4.Quyidagi cho'zimlarni pauza bilan almashtiring.

a) Quidagi pauzalarni cho'zimiga teng keladigan notalar bilan almashtiring.

60. 1.

61. 2.

5.Quyidagi tovushlarni sol kalitida yozing.

c³, h, a², g¹, as, b³.

6.Quyidagi tovushlarni alt va tenor kalitida yozing.

A, F, Gis, Des, Es, Heses.

7.Quyidagi tovushlarni bas kalitida yozing.

a, e¹, ces¹, B, C¹, Fis, disis.

8.Quyidagi kuytlarni alt va tenor kalitlarida yozing.

Tinchlik bog'i

62.

a)

Tezroq

M.Nasimov musiqasi

Baxtiy erkatoj

6)

63.

O'rtacha tez

T. Toshmatov musiqasi

Fortepiano mashqlari

7. Quyidagi kuylarni fortepianooda skripka va so'ng, bas, alt , tenor kalitlarida chaling.

Bog'chamiz

64.

Moderato

G. Qodirov musiqasi

Sayyora

65.

Moderato

O'zbek xalq kuyi

III BOB. METR-VA RITM

3.1. Metr va ritm.

Ma'lumki. musiqa harakat bilan uzviy bog'liq. Bu harakat (nafas olish, yurish, mehnat jarayoni, raqs) ning bir tekislilik xususiyati musiqa va sadotanishni tartibga solishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Har qanday ijro etilgan musiqa asari ma'lum vaqtini egallaydi. Bir butun musiqa asari va uning qismlari orasida ma'lum bir vaqt munosabati namoyon bo'ladi. Bu muhim vaqt qonuniyatining namoyon bo'lishi musiqa asarining ritmiga ta'sir etadi. Tovush va pauzalarning muayyan tartibda bog'langan cho'zimlari birlashib ritmik turkum (usullar) hosil qiladi. Bunday o'zaro bog'lanib, izchil kelgan tovushlar va pauzalar ritm deyiladi. masalan:

Terimchilar qo'shig'i
«Mirzacho'l» syuitasidan

66.

Vivo

S. Yudakov

Ritmik turkumlar:

Qaydin galding

67.

Allegretto

Xorazm xalq qo'shig'i

Ritmik turkumlar.

Musiqada quyidagi cho'zimlar qo'laniladi:

1) Asosiy (juft bo'linadigan). Bu haqda avvalgi mavzularda aytildi, ular butun, yarimtalik, choraktalik, nimchoraktalik v.h.k.

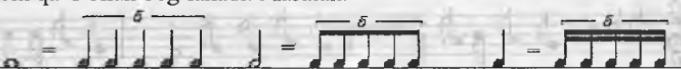
2) Asosiy cho'zimlarni istalgan teng qismlarga erkin (shartli) bo'lish natijasida hosil bo'lgan cho'zimlar. Bular qatoriga eng ko'p uchraydigan quyidagi erkin bo'linishlar kiradi:

Asosiy cho'zimlarni teng qismlarga erkin bo'lish turlicha bo'lishi mumkin, cho'zimlarni teng 3, 5, 6, va 7 qism (bo'lak) ga bo'lish ko'proq uchraydi.

1. **Triol.** Asosiy nota cho'zimini teng uchg'a bo'lishdan hosil bo'lgan ritmik guruh triol deyiladi. Nota yozuvida triol hosil qiluvchi notalar guruhi 3 raqamili bir chiziq yoki qavs bilan bog'lanadi, masalan:

2. **Kvintol.** Asosiy cho'zimni besh teng bo'lakka bo'lishdan hosil bo'lgan ritmik guruh kvintol deyiladi. Nota yozuvida kvintol hosil qiluvchi notalar to'dasi 5 raqamli bir chiziq yoki qavs bilan bog'lanadi. Masalan:

3. Sekstol. Asosiy cho'zimni teng olti bo'lakka bo'linishidan hosil bo'lgan ritmik guruhga sekstol *deviladi*. sekstol hosil qilgan notalar to'dasi to'g'ri chiziq yoki qavs bilan bog'lanib, ostiga yoki ustiga 6 raqami qo'yiladi, masalan:

4. Septol. Asosiy cho'zimni teng yetti bo'lakka bo'linishidan hosil bo'lgan ritmik to'da septol *deyiladi*. Septol hosil qilgan notalar to'dasi to'g'ri chiziq yoki qavs bilan bog'lanadi ostiga va ustiga 7 raqami qo'yiladi. masalan:

5. Yoniga nuqta qo'yilgan asosiy cho'zimlarning 2, 4 qismiga bo'linishidan duol, kvartol hosil bo'ladi, masalan:

a) duol yoniga nuqta qo'yilgan asosiy cho'zimning ikki qismiga bo'linishidan hosil bo'ladi, masalan:

b) kvartol yoniga nuqta qo'yilgan asosiy cho'zimning to'rt qismiga bo'linishidan hosil bo'ladi:

Cho'zimlar turkumiga pauzalar ham kiradi va turkumdag'i bir cho'zinga teng bo'ladi:

Asosiy cho'zimlarning bulardan ham maydarоq qismlarga erkin bo'linishi kam uchraydi. Masalan, 9, 11 va undan xam ko'p tovushlardan tuzilgan turkumlar ham bo'ladi. Ayrim erkin bo'lingan cho'zimlarga misollar:

«Layli va Majnun» operasidan final xor

68.

Moderato assai

T. Sodiqov, R. Glier

Bir-lash-di en-di   bu ik-ki g'am-nok   fit-na, ja-fo-lar

«Farhod va Shirin» operasidan
Xisrav askarlari qo'shig'i

69.

Allegro moderato

Yu.Rajabiy, G.Mushel

Ulug' Vatan

70.

Tempo di marcia

M.Nasimov musiqasi

«Farhod va Shirin» operasidan
Xisrov askarlari qo'ship'i

71.

Allegro moderato

Yu.Rajabiy, G.Mushel

Qizlar to'y xori
"Bo'ron" operasidan

72.

Allegro agitato

M.Ashrafiy, S.Vasilenko

«Bo'ron» operasidan

73.

Allegro

M.Ashrafiy, S.Vasilenko

is - yon   is - yon   is - yon bo'l-sin   biz - ning   za - mon

74.

«Ulug'bek»

operasidan

A Kozlovskiy

«O'zbekiston» kantatasidan, 2-qism.

75.

M Ashrafiy

3.2. Musiqiy zarb (aksent). Metr. O'lchov, takt. Takt chizig'i.
Taktoldi.

Musiqada tovushlar ma'lum bir vaqt davomida o'zaro uyushadilar. Ana shunday tovushlar ma'lum bir vaqtda teng hissalarga bo'linib, almashinib turishi musiqada bir tekis harakatni hosil qiladi, (tovushlarning bunday tekis harakati pulsatsiya *deyiladi*). Tovushlarning bunday harakati davomida ayrim hissalar urg'usi ajralib turadi. Bunday urg'ular zarb (aksent) *deyiladi*. Zarb tushadigan hissalar kuchli hissalar, zarb tushmaydigan hissalar esa kuchsiz hissalar *deb ataladi*. Kuchli va kuchsiz hissalarning bir tekis almashinib turishi metr *deyiladi*. Metr hissalarini xilma-xil cho'zimlarda bo'lishi mumkin. Metr hissasining ma'lum bir cho'zimdag'i ifodasi o'lchov deyidadi.

Nota yozuvida o'lchovlar ostin-ustun yozilgan ikki raqam ($\frac{2}{4}$) bilan yoziladi.

Ostin-ustun yozilgan raqamlarning yuqoridagisi metr hissalarini miqdorini anglatса, ostida yozilgan raqam har bir metr hissasining qanday cho'zimda ifodalishini anglatadi. Ostin-ustun raqamlar kalit yonida alteratsiya belgilaridan so'ng qo'yiladi.

Masalan:

76.

Musiqa asarining bir kuchli hissasidan navbatdagi yanagi kuchli hissasigacha bo‘lgan oralig‘idagi bo‘lagi takt *deyiladi*. Nota yo‘lidagi besh to‘g‘ri chiziqni birlashtiruvchi bir tik chiziq takt chizig‘i *deyiladi*, takt chizig‘i odatda, takt oldidan kuchli hissani ajratib turishi uehun qo‘yiladi.

Musiqa asari kuchsiz hissadan boshlansa, musiqaga asari boshlanishidan to‘liq bo‘lmagan takt hosil bo‘ladi, bu holat taktoldi (zatakt) *deyiladi*. Taktoldi, odatda, umumiy yarmidan oshmasligi kerak. Taktoldi musiqaga asarining o‘rtasida ham, uning istalgan bir qismi boshlanishida ham kelishi mumkin. Musiqaga asari oxirida yoki uning biror qismidan so‘ng ikki chiziq qo‘yiladi. Taktoldi bilan boshlanadigan musiqaga asari yoki uning biror bo‘lagi to‘liq bo‘lmagan takt bilan tamomlanadi va taktoldini to‘ldiradi. Misollar:

77.

78.

Biz ishchimiz

79.

M.M.=63-66 H.H.Niyoziy

A musical score consisting of two measures. The first measure starts with a quarter note followed by a eighth note, then a sixteenth note. The second measure starts with a eighth note followed by a sixteenth note, then a quarter note.

3.3. Oddiy metrlar va o‘lchovlar. Oddiy taktlardagi cho‘zimlarning turkumlanishi.

Ikki hissali va uch hissali taktlar ya‘ni bir kuchli hissasi va bir kuchsiz hissasi mavjud bo‘lgan taktlar oddiy taktlar *deyiladi*. Zarbli har bir hissadan keyin tekis takrorlanib turadigan yoki bir kuchli va bir kuchsiz hissalaridan tarkib topgan metrlar oddiy metrlardir. Zarbli har ikki hissadan keyin tekis takrorlanib turadigan yoki bir kuchli hissadan va ikki kuchsiz hissadan tarkib topadigan metrlar uch hissali metrlar *deyiladi*. Ularning o‘lchovlari ham shu xilda bo‘lsa, oddiy o‘lchovlar *deviladi*. Takt hissalarini cho‘zimlari turlicha: yarimtalik, choraktalik, nimechoraktalik huttu butun, o‘n oltitilik, o‘ttiz ikkitilik cho‘zimda bo‘lishi mumkin. Taktida hissalar miqdorini sonini va ularning cho‘zim miqdorini takt o‘lchovi belgilaydi.

Ikki hissali o‘lchovlar:

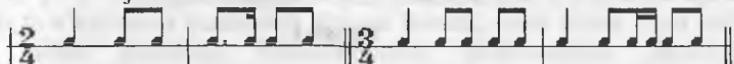

Takt hissalari cho'zimiga bog'liq bo'lmanan holda, ikki hissali taktlarda surʼalarning joylashuvini hamisha bir hil bo'tadi. Takt hissalari cho'zimiga bog'liq bo'lmanan holda

Uch hissali o'lchovlar:

Takt hissalari cho'zimiga bog'liq bo'lmanan holda uch hissali taktlarda surʼalarning joylashuvini bir xil bo'tadi, har takt ichida ritmlar guruhlansa cho'zimlar guruhlanishi deyiladi. Oddiy o'lchovlardagi cho'zimlar guruhlansa takning asosiy hissulari bir-biridan ajratiladi, masalan:

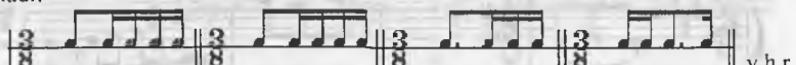

Oddiy o'lchovlardagi cho'zimlar guruhlanishida quyidagi istisnolarga yo'l qo'yiladi:

1. Bir xil bo'lgan barcha cho'zimlar bir umumiyl chiziq bilan birlashtiriladi, masalan:

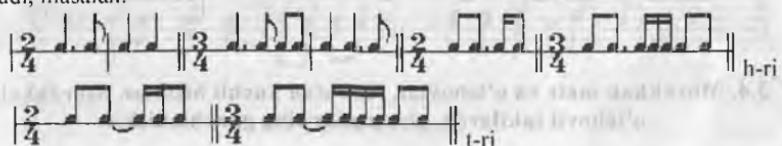

Takning nihoyat kichik hissali 3/8 o'lchovda quyidagi guruhlanishga yo'l qo'yiladi:

2. Cho'zimi butun bir taktni egallagan tovush ligasiz bir nota bilan yoziladi:

3. Agar nota metr hissasini boshlab beradigan nota bo'lsa, uning yoniga nuqta qo'yiladi, masalan:

Pauzalar ham notalar guruhlanganidek guruhlanadi. Oddiy o'lchovlardagi guruhlanishga misollar:

Archa.

80.

Allegretto

Kapalak

81.

Allegro

S. Boboev

3.4. Murakkab metr va o'ichovlar. Nisbatan kuchli hissalar. Murakkab o'ichovli taktlarda cho'zimlarning guruhlanishi.

Bir xildagi oddiy metrlar qo'shilishidan murakkab metrlar hosil bo'ladi. Murakkab metrlar tarkibidagi oddiy metrlar ikki va undan ortiq bo'lishi mumkin. Shu sababli metrlar tarkibidagi vaqt-i-vaqt bilan keladigan bir necha kuchli hissalar bo'ladi. Murakkab metrlarning tarkibidagi kuchli hissalar soni shu murakkab metrlarni hosil qilgan oddiy metrlar miqdoriga bog'liq. Agar murakkab metr ikki oddiy metrdan hosil bo'lsa, uning tarkibida ikkita kuchli hissa mavjud bo'ladi. Ammo murakkab metr bиринчи hissasining qolgan zarbalariga nisbatan kuchli bo'lganligi sababli kuchli hissa, qolgan hissalar bиринчи kuchli hissaga nisbatan kuchliroq bo'lganligi uchun nisbiy kuchli hissa *deb ataladi*. Demak, to'rt hissali metr o'ichovlarda ikkita kuchli hissa, olti hissali metr o'ichovlarda ham ikki kuchli hissa, to'qqiz hissali metr

o'chovlarda uch kuchli hissa, o'n ikki hissali metr o'chovlarda to'rtta kuchli hissa bo'ladi.

Musiqaga asarlarida quyidagi murakkab metrlarni ifodalovchi o'chovlar qo'llanilishi mumkin:

$\frac{6}{4} (\frac{3+3}{4})$; $\frac{6}{8} (\frac{3+3}{8})$; $\frac{6}{16} (\frac{3+3}{16})$; $\frac{9}{4} (\frac{3+3+3}{4})$; $\frac{9}{8} (\frac{3+3+3}{8})$; $\frac{9}{16} (\frac{3+3+3}{16})$;

$\frac{12}{8} (\frac{3+3+3+3}{8})$; $\frac{12}{16} (\frac{3+3+3+3}{16})$; v.h.r.

Musiqada eng ko'p qo'llanadigan metr o'chovlar quyidagilar:

$\frac{4}{4} (\frac{2+2}{4})$; $\frac{4}{2} (\frac{2+2}{2})$; $\frac{4}{1}$

Murakkab o'chovlarda guruhlanish shundan iboratki, ularni tashkil etgan oddiy o'chovlar ritmik guruhlarga birlashtirilmadasan alohida-alohida guruhlarga birlashtiriladi. Agar biror tovush murakkab taktni butunligicha egallasa, umumiy cho'zimli tovush shaklida biror nota bilan yoziladi. Ba'zan cho'zimli oddiy taktlarga teng keladigan liga bilan birlashtirilgan notalar yordamida ham yoziladi. Bu oxirgi usul murakkab o'chovlarni guruhash qoidasiga mos keladi.

Misollar:

Yoshlik bayrami

82.

Tempo di marcia

X. Izomov

Uetur-Uetur

83.

Allegretto

E Shukrullaev

3.5. Aralash metr va o'Ichovlar. Aralash metrli o'Ichovlarda taktlarning gurublanishi.

Yuqorida aytiganidek, bir xil oddiy metr va o'Ichovlarning qo'shilishidan murakkab metr va o'Ichovlar hosil bo'lsa, har-xil oddiy metr va o'Ichovlarning qo'shilishidan aralash metr va o'Ichovlar hosil bo'ladi. Demak, ikki va undan ortiq har-xil oddiy metr va o'Ichovlarning qo'shilishidan tarkib topgan metrlar aralash metrlar *deyiladi*. Bu xildagi metrlarni aralash metrlar *deyiladi*, ularni ifodalovchi o'Ichovlarni esa aralash o'Ichovlar deb yuritiladi. Aralash metr va o'Ichovlar qatoriga besh hissali, yetti hissali va ayrim vaqlarda o'n bir hissali taktlar ham uchraydi. Aralash metrlar oddiy va murakkab metrlarga nisbatan kamroq qo'llanadilar. Bular orasida o'n bir hissali taktlarga nisbatan besh va olti hissali taktlar bir muncha kengroq qo'llanadi.

Besh hissali metrlar quyidagicha hosil bo'ladi:

$$\frac{5}{4} = \left(\frac{2}{4} + \frac{3}{4}\right); \frac{5}{8} = \left(\frac{2}{8} + \frac{3}{8}\right); \text{ yoki } \frac{5}{4} = \left(\frac{3}{4} + \frac{2}{4}\right); \frac{5}{8} = \left(\frac{3}{8} + \frac{2}{8}\right);$$

Yetti hissali metrlar:

$$\frac{7}{4} = \left(\frac{3}{4} + \frac{4}{4}\right) \text{ yoki } \frac{7}{4} = \left(\frac{4}{4} + \frac{3}{4}\right)$$

Aralash metr o'Ichovlarning kuchli hissalarini ular tarkibidagi oddiy o'Ichovlar soniga bog'liq, agar aralash metr o'Ichov ikkita oddiy o'Ichovdan tuzilsa, birinchisi kuchli va ikkinchisi nisbiy kuchli hissa *deyiladi*.

Aralash metr va o'Ichovlar ayrim xususiyatlari bilan murakkab metr va o'Ichovlardan farq qiladilar. Aralash metr va o'Ichovlarning tizilishi uhoz tarkibidagi oddiy o'Ichovlarning ketma-ket kelishiga bog'liqdir, bu esa kuchli va nisbiy kuchli hissalarining o'rniga ham ta'sir qiladi. Masalan, agar besh hissali yu ni $\frac{5}{4}$ o'Ichovi tarkibidagi oddiy o'Ichovlar $\frac{3}{4} + \frac{2}{4}$ dan hosil qilingan bo'lsa, undin taktning kuchli hissasi birinchi hissaga, navbatdagi nisbiy kuchli hissa taktning to'linchi hissasiga to'g'ri keladi:

Besh hissali metr o'Ichovlar tarkibidagi oddiy o'Ichovlar tarkibidagi $\frac{3}{4} + \frac{2}{4}$ dan hosil qilingan bo'lsa, bunday hollarda taktning kuchli hissasi birinchi hissaga, nisbiy kuchli hissasi esa uchinchi hissaga to'g'ri keladi:

hissali o'lcovolar:

Yukoridagi keltirilgan misolda yetti hissali metr o'lcovlarning birinchisi bir uch hissali va ikkita ikki hissali metr o'lcovlardan takib topgan. Shuning uchun ham takning kuchli hissasi birinchi hissaga qolgan nisbiy kuchli hissalarini esa takning oltinchi va oltinchi hissalariga mos to'g'ri kelgan. Ikkinci misoldagi yetti hissali o'lcovi avval ikkita ikki hissali, undan so'ng bir uch hissali metr o'lcovdan takib topgan. Shuning uchun takning kuchli hissasi birinchi hissaga, nisbiy kuchli esa takning uchinchi va beshinchi hissalariga to'g'ri kelgan. Ayrim vaqtarda usarlari ichida aralash o'lcov hosil qiladigan oddiy o'lcovlarning tartibi shartli turadi. Aralash metr o'lcovlarning nota matnini o'qishni osonlashtirish asosida o'lcovni ko'rsatuvchi asosiy raqam yoniga qavs ichida aralash takti ibdingi oddiy o'lcovlarning tartibi ko'rsatiladi, masalan: 5/4 (3/4+2/4) v.h.k.

Bu'zan taktda oddiy o'lcovlar boshlanishini ko'rsatuvchi punktir bilan chumcha takt chizig'i ham yoziladi. Murakkab o'lcovli cho'zimlar qanday qumihlansa, aralash o'lcovli cho'zimlar ham shunday guruhanadi. Aralash o'lcovli cho'zimlar guruhanishi xususiyati shundaki, aralash o'lcovlar tarkibiga kiradigan haril ko'rinishdagi oddiy o'lcovlarning ritmik guruhiga teng bo'lmaydi. Misollar:

Tungi chavandoz

84.

Allegro moderato

O'zbek xalq qo'shig'i

So'zsiz qo'shiq

85.

Moderato

E. To'ychieva

Nigor

86.

Allegro moderato

Xorazm xalq qo'shig'i

Tojik qizi

87.

Moderato

A.Kamolov

Bizning quyoshli o'lkamiz

88.

Andante

Turkman xalq qo'shig'i

3.6. O'zgaruvchan o'lchovlar

Musiqqa asarlari ijrosi jarayonida o'lchovlar almashinib turishi mumkin. Musiqqa asari davomida bunday metr o'lchovlarning o'zgarib turishi o'zgaruvchan o'lchovlar deyiladi. O'zgaruvchan o'lchovlarni barcha xalqlar musiqasida, kompozitorlarning asarlарida, shuningdek o'zbek xalq va professional musiqasida ham uchratish mumkin. O'zgaruvchan o'lchovlarning o'zgarib, almashinib turishi tekis yoki notekis bo'lishi mumkin. Agar o'lchovlar tekis almashinib tursa kalit yoniga kast shaklida ikki raqam qo'yiladi, masalan:

89.

Agar o'lchov almashinishi notekis bo'lsa, nota matnida o'lchovlarning har bir o'zgarishi yozib qo'yiladi, misollar:

Bayot

90.

Adagio M.M. $\text{♩} = 168-178$

O'zbek xalq musiqasi

Dil-da-to, ey, sar-vi-ra' - no, meh-ni-ngiz
men-ga bo'l-di da-si sav-do meh-mi-giz.

Farg'onacha jonon

91.

Adagio M.M. $\text{♩} = 100$

O'zbek xalq musiqasi

Ul-kun-ja-hon-yuz-ni (yo)

Garduni segoh

92.

Adagio M.M. 108-112

O'zbek xalq musiqasi

3.7. Sinkopa.

Sinkopa (it. yun. suncope - qisqartirish) - qattiq chalinadigan (aksentli nota)ning odintdagisi kuchli hissadan kuchsiga ko'chishi. Sinkopa ritmda kutilmagan o'zgarish va keskinlik paydo qiladi. Sinkopa quyidagi hollarda paydo bo'ladi: a). bir taktning so'ngi kuchsiz hissasi ikkinchi taktning kuchli hissasi bilan bog'lanib keladi; b). taktdagi kuchli hissalar kuchliroq hissalarga qo'shiladi.

Sinkopa musiqa asarlarida ritm va metr zarblarining bir-biriga to'g'ri kelmay qolib ritmdagi izchillik bузилишидир. Sinkopani musiqada ko'plab uchratish mumkin. U metrning kuchsiz hissasidagi tovushning navbatdagi kuchli hissasida ham eshitilishidan hosil bo'ladi. Natijada zorb metr mana shu kuchsiz hissasiga o'tadi. Metrning biror hissasida kuchsiz davrga to'g'ri kelgan tovush bundan keyingi davrga to'g'ri kelganda ham o'z kuchini saqlaydi.

ifodalaydi

ifodalaydi

Sinkopalarning asosiy ko‘rinishi quyidagicha:

a) taktaro sinkopa (ikki hissali va uch hissali taktlarda);

b) takt ichidagi sinkopalar (ikki hissali va uch hissali taktlar).

Sinkopa pauzadan so‘ng, zarbli hissaga to‘g‘ri keladigan joyda ham bo‘lishi mumkin. Takt ichidagi sinkopalarni yozishda cho‘zimlarni guruhlash qoidasidan chetlashishga yo‘l qo‘yiladi. Odatda takt ichidagi sinkopalar kuchli va kuchsiz hissalar bir notaga birlashtirib yoziladi, ammo ayrim hollarda guruhlash qoidasiga amal qilinib, liga orqali qo‘shilgan ikki nota bilan ham yoziladi. Taktaro sinkopalar bir taktdan ikkinchi bir taktga o‘tganda liga orqali ikkita nota bilan yoziladi.

3.8. Vokal musiqasida guruhlanish.

Qo‘shiq musiqasi uchun mo‘ljallangan musiqada cho‘zimlar guruhlanishi nutq (qo‘shiq)ning bo‘g‘in tarkibiga bog‘liq bo‘ladi. Bir bo‘g‘inga to‘g‘ri keladigan ayrim cho‘zimlar qo‘shni cho‘zimlar bilan guruh bo‘lib birlashmaydi. Qo‘shiq tarkibidagi bir bo‘g‘inga bir emas, bir necha tovush to‘g‘ri kelganda, bu tovushlar cho‘zimi guruhlanmaydi, balki umumiy qoida bo‘yicha birlashtiriladi.

Misollar:

93.

Mardona.

Allegretto

A. Muhammedov

Vo - diy - da go - za - lar boy - la - di sho - na,
Sho - na - lar za - far - dan go' - zal ni - sho - na,
Ey, qu - yosh - li vo - diy, ey, a - ziz o - na
Oq ol - tin ish - - q - da xal - qing mar - do - na.

3.9. Sur’at.

Musiqqa asarining ijro harakati tezligi sur’at (temp) *deyiladi*. Sur’at musiqaning ifoda vositalaridan hisoblanadi va u musiqa asarining mazmuni bilan chambarchas bog‘liq. Musiqada sur’atlar uch asosiy guruhga bo‘linadi. Ular: vazmin, o‘rtacha va tez sur’atlar. Sur’atni belgilash uchun asosan italiyancha iboralar ishlataladi. Shu bilan birga so‘nggi yillarda milliy kompozitorlarning asarlarida va boshqa musiqa adabiyotlarida ijrochilar tushunishini osonlashtirish uchun sur’atni milliy tillardagi iborada ham qo‘llanila boshladi. Sur’atlarning asosiy nomlari:

Vazmin sur’atlar:

Largo

- keng.

Lento

- cho‘zib

Adagio

Grave

- og'ir

- juda og'ir.

O'rtacha sur'atlar:

Andante

- osoyishta, oshiqmasdan.

Andantino

- andantedan sal tezlatib.

Moderato

- o'rtacha.

Sostenuto

- salobatli.

Allegretto

- jonlanib.

Allegro moderato

- o'rtacha tez.

Tez sur'atlar:

Allegro

- tez.

Vivo

- jonliroq

Vivace

- jadal

Presto

- tez, oshiqib

Prestissimo

- juda tez.

Musiqa asari ijrosi jarayonida asosiy sur'atlardan uzoqlashgan harakat yo'naliшини
anqlashda ayrim qo'shimcha iboraldardan ham foydalaniladi:

molto

- juda.

assai

- nihoyat

con moto

- harakat bilan

com modo

- erkin

non troppo

- unchalik tez emas

non tanto

- u qadar sekin emas

sempre

- doimo

meno mosso

- kamroq harakat bilan.

piu mosso

- ko'proq harakat bilan.

Musiqa asarlarining yanada ta'sirchan va ifodali bo'lishi uchun umumiy harakatni
sekin-asta tezlatish yoki susaytirish belgilari ham qo'llaniladi. Bular nota matnida
quyidagi so'zlar bilan yoziladi.

a) *susaytirish uchun*

ritenuto

- saqlanibroq.

ritardando

- kechikibroq.

allargando

- kengaytirib

rallentando

- sekinlatib

b) *tezlatish uchun*

accelerando

- yanada tezlatib

animando

- ruhlantirib

stringendo

- jadalroq

stretto

- ixchamlashtirib

Harakatni dastlabki sur'atga qaytarish uchun quyidagi iboralar ishlatalidi:

a tempo

- o'z sur'atida

tempo primo

- dastlabki sur'atda

tempo 1^a

- dastlabki sur'atda

I l'stesso tempo

- o'sha sur'atda.

Musiqada qo'llanadigan barcha sur'atlarning atalishi taxminiy yoki shartlidir.
Sur'atlarni yanada aniqroq belgilab olish uchun metronom degan asbobdan

foydalaniładi. Meltsel (1772-1838) shu metronomning ixtirochisi. 1816-yilda Parijda metronomni ishlab chiqaruvchi korxona quradi. Meltsel ixtiro qilgan metronom keng qo'llaniladigan metronomlardan hisoblanadi. Musiqa asari ijro sur'atini metronom bilan aniqlashda M.M. ya'ni «Meltsel metronomi» so'zining qisqartirilgan so'zi yoziladi.

Metronom mayatnik yordami bilan bir minutda talab qilingan zarblarni sanaydi. Uning tezligi ko'chma posangi vositasida to'g'rilab turiladi. Mayatnikning har bir urishi metrning bir butun, choraklik, nimchoraklik va shu kabi cho'zimlarning hissalarini davriga teng bo'ladi.

Kompozitor o'z asarlarida oldin so'z iborasini, so'ngra metronom ko'rsatgan sur'at belgisini yozadi, masalan:

Allegro M.M. ♩ = 180 ēku ♩ = 180.

Ijrochi tomonidan muallif ko'rsatgan sur'atning bir munkha o'zgartirilishi har bir ijrochning shaxsiy didiga bog'liqdir. Odadta sur'atni bir munkha o'zgartirish ijrochning badiiy tomoniga ta'sir qilmaydi, chunki ijrochilik mahorati obrazni oshib berishga qaratiladi.

3.10. Dirijyorlik qoidalari

Dirijyor (fr.diriger)- «boshqarish», «yo'lga solish» so'zidan olingan bo'lib, musiqa asarini ijro etuvchi, jamoalar – orkestor, ansambl va xorga rahbarlik qiluvchi shaxsdir.

Qo'shiq ayttilayotganda yoki solfедjioda ham hisoblab turish, takt hissalarini almashinuviga va ularning cho'zim vaqtini ko'rsatib turish, musiqa asari ijro sur'atini aniq ko'rsatish uchun ham dirijorlikdan foydalaniładi.

Dirijyorlik qilishda asosan ikki, uch, to'rt hissali qo'l harakatlari shaklaridan foydalaniładi.

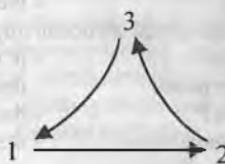
a) Barcha ikki hissali oddiy o'lchovlar ikki qo'l siltovi bilan pastga va yuqoriga tomon dirijyorlik qilinadi:

94.

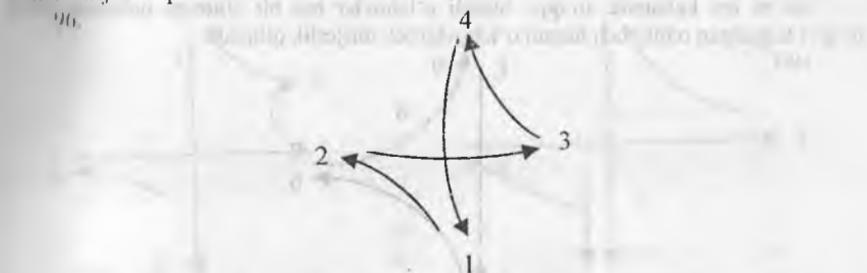
b) Barcha uch hissali oddiy o'lchovlar uch qo'l siltovi bilan pastga, o'ngga va yuqoriga tomon dirijerlik qilinadi:

95.

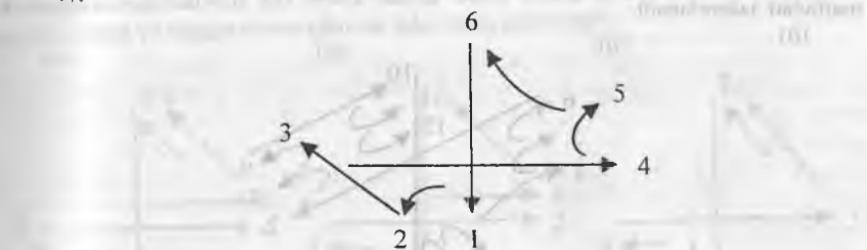
v) To'rt hissali o'lchovlar to'rt siltov bilan pastga, chapga, o'ngga va yuqoriga tomon dirijerlik qilinadi:

96.

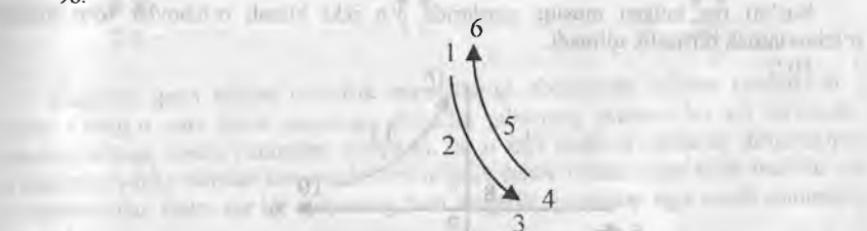
g) Olti hissali o'lchovlar olti siltov bilan dirijerlik qilinadi. Bu to'rt hissali o'lchovlar siltov qoidasiga asoslanadi, pastga va o'ngga tomon siltovlar ikki marta qiytlariladi:

97.

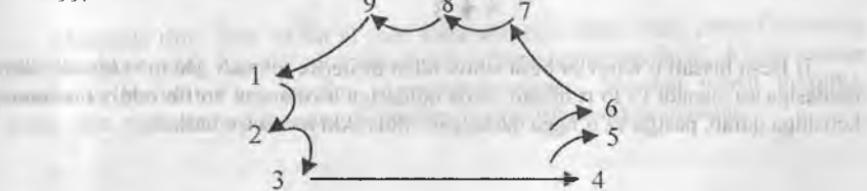
Tez sur'atlari 6/8 yoki 6/4 o'lchovdagagi musiqa asarlariga dirijerlik har bir siltovga uchtdan hissa to'g'ri keladigan oddiy ikki hissali o'lchovlar dirijerligi ishlataladi:

98.

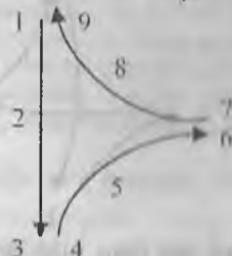
d) To'qqiz hissali o'lchovlar to'qqiz siltov bilan dirijerlik qilinadi, bunda uch hissali o'lchovlar qoidasiga amal qilinadi:

99.

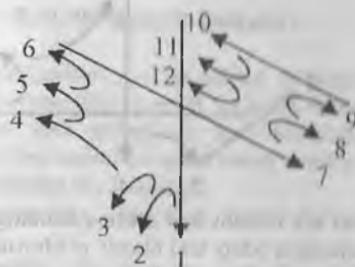
Sur'at tez kelganda, to'qqiz hissali o'lebovlar har bir siltovga uchtdan siltov to'g'ri keladigan oddiy uch hissali o'lebovlardek dirijerlik qilindi.

100.

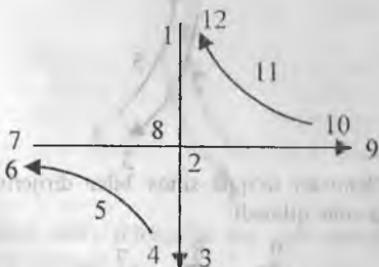
e) O'n ikki hissali o'lebovlar o'n ikki siltov bilan dirijerlit qilindi. Bu to'rt hissali siltov qoidasiga asoslangan bo'lib, har bir siltov oddiy takta to'u'ri keladi va uch martadan takrorlanadi.

101.

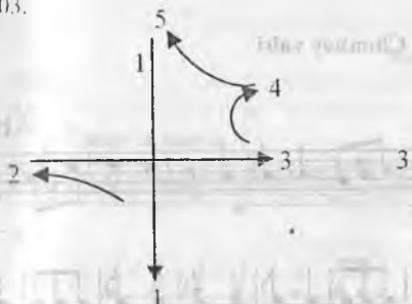
Sur'ati rez kelgan musiqa asarlarida o'n ikki hissali o'lebovlur to'rt hissali o'lebovlardek dirijerlik qilinadi.

102.

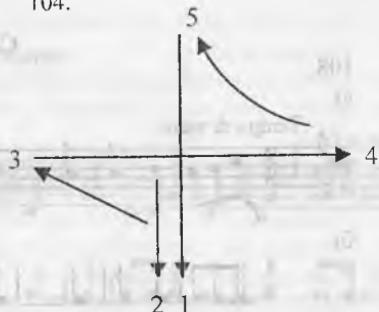

j) Besh hissali o'lebovlar besh siltov bilan dirijerlik qilinadi. Bu to'rt hissali siltov qoidasiga asoslanadi va to'rt hissali siltov qoidasiga asoslangan bo'lib oddiy taktlarning kelishiga qarab, pastga va o'ngga qaratilgan siltov ikki marta qaytariladi:

103.

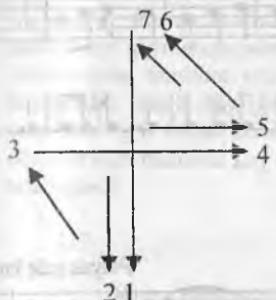

104.

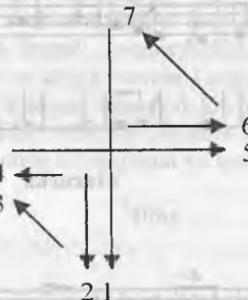

z) Yetti hissali o'chovlar yetti siltov bilan dirijerlik qilinadi. Bu ham to'rt hissali siltov qoidasiga asoslanadi, bunda oddiy taktlar $3+2+2$ ni tashkil qilganda, pastga, o'ngga va chapga tomon siltovlar ikki marta, hamda oddiy taktlar $2+2+3$ ni tashkil qilgani pastga, chapga va o'ngga tomon siltovlar ikki marta qaytariladi:

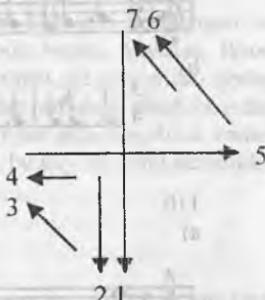
105.

106.

107.

Yuqorida qayd etilgan dirijerlik harakatlarini ifodalovchi chizma (sxema) si, xolos. Cholg'u yoki vokal asarlariga dirijerlik qilishning sxemasi bir xil bo'lsa-da, ularning o'ziga xoslik tomonlari mavjudki, bu o'ziga xoslikni talabalar dirijerlikdan o'tiladigan yakka darslar jarayonida o'z o'qituvchilari rahbarligida bilib oladilar va o'zlashtiradilar. Hatto har bir dirijerning ham dirijerlik qilishda o'ziga xoslik tomonlari mavjud.

3.11. Musiqada ritm, metr va sur'at (temp) ning ahamiyati

Musiqada ritm, metr va sur'at juda katta ahamiyat kasb etadi, chunki bularning barchasi musiqaning harakati, uyg'unlashuv'i va karakterini belgilaydi. Ayrim musiqa asarlari va janrlar ma'lum bir ritm va metr ga asoslanadi. Masalan, marsh, mazurka, polka, vals, raqs va ufor kabi musiqiy janrlarni ko'rsatish mumkin, masalan:

Chimboy valsi

108.

a)

Tempo di valse

A. Halimo

b)

Samarqand minorasi

109.

a)

Allegro non troppo

K. Abdullaev

b)

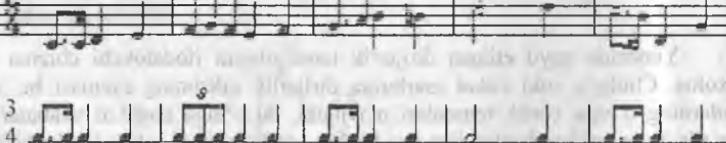
Mazurka

110.

a)

Polyak xalq kuyi

b)

Andijon polkasi

Polka:

111.

a)

b)

Marsh

112.

a)

Tempo di marcia

I. Akbarov

b)

Ritning uyushtiruvchanlik ommaviy yurishlarida aniq qadam tashlashga mos ushlidigan baraban rezlari bilan ifodalash mumkin.

Baraban

Sur'at musiqa asarlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Noto'g'ri boshlangan har qanday sur'at musiqiy obrazni buzadi, palapartishlikka olib boradi. Masalan, ikrom Akbarovning mashhur «Alla» qo'shig'i vazmin Largo o'mida tez ijro etilsa, undagi tuychanlik, mayin kayfiyat o'z aksini topmaydi. Bu xildagi ashulani shoshilmasdan, oyoyishta og'ir aytish kerak. Yoki «Andijon polkasi» og'ir sur'atda ijro etilsa, undagi obrazlar ham buziladi, kuy o'zining o'ynoqligini yo'qotadi, bu kuy tez harakatchanlikni talab qiladi.

Ufor

113.

a)

Allegro moderato

O'zbek xalq kuyi

b)

Savollar va topshiriqlar:

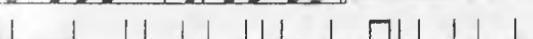
1. Ritning ta'riflang.
2. Cho'zmalarning asosiy va erkin bo'linishini va ularning farqini tushuntiring.
3. Metr nima?
4. Metrning zarb tushadigan hissalari qanday nomlanadi?
5. Metrning zarb tushmaydigan hissasi qanday nomlanadi?
6. O'ichov nima?
7. O'ichovlar nota yozuvining qayerida va qanday yoziladi?

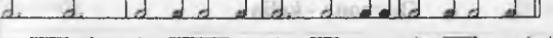
8. Takt va takt chizig'ini tushuntiring va yozib ko'rsatning?
9. Taktoldi nima?
10. Ikki hissali metrdan uch hissali metr qanday turqlanadi?
11. Oddiy metr va o'chovlardan murakkab meli va o'chovlar qanday farq qiladi?
12. Oddiy o'chovlarni aytib va yozib bering.
13. 2/2 o'chovi yana qanday ataladi va u qanday belgi bilan yozildi?
14. Notalarни guruhlash deb nimaga aytihdi?
15. Notalar oddiy o'chovlarda qanday guruhlanadi?
16. Musiqa amaliyotida qanday metr va o'chovlar ko'proq qo'llanadi?
17. Notalar murakkab o'chovlarda qanday guruhlanadi?
18. Nisbiy kuchli hissa nima?
19. Aralash metr va o'chovlarni ta'riflang, uhardan qaytarari eng ko'p qo'llaniladi?
20. Notalarning aralash o'chovlarda guruhlanishi siyasiyatlarni tushuntirib bering.
21. O'zgaruvchan o'chovlarni aytib bering, o'chovni almashlaniwi qerda va qanday belgilanadi?
22. Sinkopa nima? Musiqadagi sinkopuning qanday asosiy shakllari nechraydi?
23. Vokal musiqasida notalar qanday guruhlanadi?
24. Sur'at nima? Sur'atlar qanday asosiy turkumlarga bo'ladi?
25. Sur'atni ifodalovchi asosiy iboralarini nytilib bering.
26. Metronom nima?
27. Meltsel haqida nima bilasiz?
28. Dirijerlik qoidalarini ko'rsating.
29. Oddiy, murakkab va aralash o'chovlarda dirijerlik xemalarini ko'rsating.

**Mashqbar
Og'zaki mashqbar**

Quyida belgilangan o'chovlar guruhlanishini aniqlang.

8)

9)

10)

11)

12)

13)

14)

Yozma mashqlar

Quyidagi kuylarni taktlarga bo'ling va to'g'ri guruhlang.

May

114.

Allegro

G.Qodirov

Ipak qurti

115.

Moderato

Il.Akbarov

Baxt qonuni

116.

Allegretto

T.Sodiqov

Quyosh yurti qizlari

117.

Moderato

D.Zokirov

Qaynona - kelin

118.

Allegro moderato

O'zbek xalq kuyi

Vals

119.

Tempo di valse

R. Hamroyev

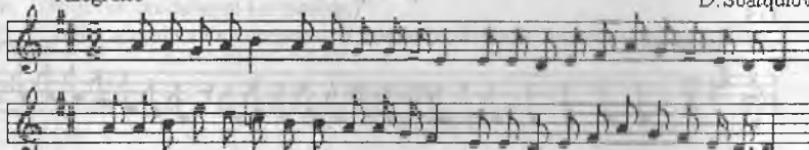
Safimiz to'lsin

120.

Allegretto

Uz. folk song

D. Soatqulov

Saodat ona

121.

Moderato

O'zbek xalq qo'shig'i

«Bo'ron» operasidan

Moderato

M Ashrafiy, S Vasilenko

Rus xalq qo'shig'i

123.

Allegro

Ukrain xalq qo'shig'i

124.

Moderato

Ko'zingning g'amzasi
Xorazm xalq kuyi asosida

125.

M.M. $\text{♩} = 178-184$

M. Yusupov

Men ketaman bosh olib

126.

Forte piano mashqlari

1. Yuqorida berilgan misollardagi kuylurni to'p'ni yuruhbagandor keyin ularni bir tekis o'lchov bilan chaling.
2. Quyidagi kuylarning o'lchovini uniqling va bir tekis o'lchov bilan chaling.

Archu

127.

Allegretto

M. Leviyev

Qorda o'yin

128.

Allegro

I. Akbarov

Orzu

129.

Andantino

P. Xoliquov

Qasam

130.

Moderato

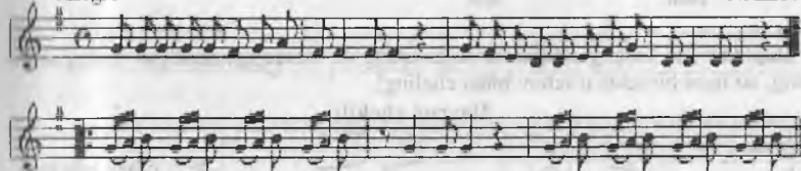
O. Nuriddinov

Signal

III.

Allegro

T. Jahlov

Kuylayman

132.

Allegro moderato

A. Muhamedov

Toshkent haqida qo'shiq
«Mening Vatanim» syuitasidan

133.

Tempo di valse

S. Yudakov

3. Quyidagi kuylarning o'chovlarini aniqlang va ularda uchraydigan sinkopalarni ko'rsating, so'ngra bir tekis o'chov bilan chaling:

Davron chekib

134.

Sarbozcha

135.

136.

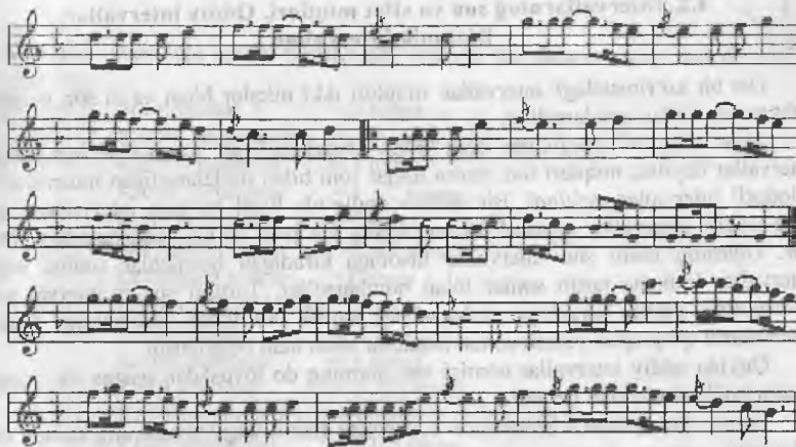
Aylagach

137.

138.

IV BOB. INTERVALLAR

4.1. Interval

Interval- lotincha «intervalum» so'zidan olingen bo'lib, oraliq masofa ma'nolarini bildiradi. Barcha oktava oralig'idagi intervallar oddiy intervaldir. Aniq balandlikka ega bo'lgan, bir vaqtida yoki birin-ketin eshitiladigan ikki tovush oralig'i interval *deyiladi*. Bir vaqtida eshitiladigan ikki tovush oralig'i garmonik interval bo'lsa, birin-ketin eshitiladigan ikki tovush oralig'i melodik intervaldir.

Intervalning pastki tovushi interval asosi, yuqori tovushi esa intervalning cho'qqisi *deb ataladi*. Masalan:

139.

Intervallarning melodik harakatlari vaqtida ko'tariluvchi va pastlashuvchi intervallarni quyida berilgan misolda ko'rish mumkin:

Maktab

140.

Barcha garmonik intervallar va ko'tariluvchi melodik intervallar asosi (pastki tovush)dan yuqoriga qarab o'qiladi. Pastlashuvchi melodik intervallar pastga tomon o'qiladi va uning yo'nalishi ham ko'rsatiladi.

4.2. Intervallarning son va sifat miqdori. Oddiy intervallar. Diatonik intervallar

Har bir ko'rinishdagi intervallar miqdori ikki miqdor bilan ya'ni son miqdor va sifat miqdor bilan aniqlanadilar.

Agar miqdori bosqichlar soni bilan ifodalanadigan intervallar son miqdorli intervallar deyilsa, miqdori ton, yarim tonlar soni bilan ifodalanadigan intervallar sifat miqdorli intervallar *deyiladi*. Bir oktava oralig'ida hosil bo'lgan intervallarni oddiy qilib oddiy intervallar *deyiladi*. Oktava oralig'ida jami bo'lib, sakkizta oddiy interval bor. Ularning nomi shu intervallar hisobiga kiradigan bosqichlar soniga bog'liq. Intervallar lotincha tartib sonlar bilan nomlanadilar. Tartibli sonlar interval yugori tovushining pastki tovushiga nisbatan nechanchi bosqichda turganligini bildiradi. Intervalarni qisqa qilib yozish uchun raqamlar bilan ham belgilanadi.

Quyida oddiy intervallar nomi va ularning do tovushdan pastga va yuqoriga tomon tuzilishi tartibini beramiz:

Prima (lot. prima - birinchi) – 1, birinchi (bir xildagi tovushning unison bo'lib eshitilishi, unison so'zma-so'z tovushlar birlashuvi demakdir. Unison faqat garmonik interval holatdagi primagagina o'xshashdir).

Sekunda (lot. sekunda-ikkinchı) - 2, ikkinchı,

Tertsiya (lot. tertia-uchinchı) - 3, uchinchi,

Kvarta (lot. quarta-to'rtinchı) - 4, to'rtinchı,

Kvinta (lot. quinta-beshinchı) - 5, beshinchı,

Seksta (lot. sexta-oltinchı) - 6, oltinchı

Septima (lot. septima-ettinchı) - 7, yettingchi,

Oktava (lot. oktava- sakkizinchı) - 8, sakkizinchini bildiradi.

141.

Yuqorida yonma-yon turgan tovushlar oralig'ining yarim ton (mi-fa, si-do) yoki bir tonga (do-re, re-mi, fa-sol, sol-la, la-si) teng kelishi haqida fikr yuritilgan edi. Demak, sekunda intervali ham yarim tondan va butun tondan tuzilishi mumkin. Masalan, mi-fa tovushlaridan iborat sekunda intervali yarim tonga teng bo'ladi (mi-re 1/2 tonga). Fa-sol tovushlaridan iborat sekunda intervali butun tonga teng bo'ladi (fa-sol 1 tonga). Shuningdek, bir turdag'i boshqa intervallar tonlarining soni ham bir xil emas. Masalan, do-mi tertsiyaga kiradi, lekin u ikki tonga teng (do-mi=2 tonga) re-fa ham tertsiya intervali hosil qildi, ammu u bir yarim tonga (re-fa=1.1/2 tonga).

Intervallarning sifat miqdori bir turdag'i intervallarning xilma-xil bo'lib eshitilishini belgilaydi.

Intervallarning sifat miqdorini belgilash uchun: kichik, katta, sof, orttirilgan, kamaytirilgan degan so'zlar ishlataladi.

Tovushlar qatorining asosiy bosqichlari orasida (bir oktava oralig'ida) quyidagi intervallar bor:

Sof primalar	= 0 tonga
Kichik sekundalar	= 1/2 tonga
Katta sekundalar	= 1 tonga
Kichik tertsiyalar	= 1. 1/2 tonga
Katta tertsiyalar	= 2 tonga
Sof kvartalar	= 2. 1/2 tonga
Orttirilgan kvarta	= 3 tonga
Kamaytirilgan kvinta	= 3 tonga
Sof kvintalar	= 3. 1/2 tonga
Kichik sekstalar	= 4 tonga
Katta sekstalar	= 4. 1/2 tonga
Kichik septimalar	= 5 tonga
Katta septimalar	= 5. 1/2 tonga
Sof oktavalar	= 6 tonga

Masalan:

142.

A musical staff with a treble clef. It shows a sequence of notes and rests corresponding to the intervals listed below. The notes are: sof 1 (open circle), kich 2 (filled circle), kat 2 (open circle), kich 3 (filled circle), kat 3 (open circle), sof 4 (open circle), and ort 4 (filled circle). Below the staff, the intervals are labeled: kam 5 (filled circle), sof 5 (open circle), kich 6 (filled circle), kat 6 (open circle), kich 7 (filled circle), kat 7 (open circle), and sof 8 (filled circle).

Yuqorida keltirilgan barcha ietervallar asosiy intervallar *deyiladi*. Bu xildagi intervallar tabiiy major va tabiiy minorning bosqichlari orasida hosil bo'lganligi uchun ularni diatonik intervallar *deyiladi*. Barcha diatonik intervallar istalgan asosiy bosqichdan yoki hosila bosqichdan pastga hamda yuqoriga tomon tuzish mumkin, masalan:

143.

A musical staff with a treble clef. It shows a sequence of notes and rests corresponding to the intervals listed below. The notes are: sof 1 (filled circle), kich 2 (open circle), kat 2 (filled circle), kich 3 (open circle), kat 3 (filled circle), sof 4 (open circle), and ort 4 (filled circle). Below the staff, the intervals are labeled: kam 5 (filled circle), sof 5 (open circle), kich 6 (filled circle), kat 6 (open circle), kich 7 (filled circle), kat 7 (open circle), and sof 8 (filled circle).

Diatonik intervallar kuyning asosi hisoblanadi. Xilma-xil ko'rinishdagi melodik intervallarning uyg'unlashuvni (uyushuvni) natijasida kuy harakatining ifoda kuchi rang-burang bo'ladi.

Masalan:

Yangi yil qo'shig'i

144.

Allegro grazioso

K. Abdullayev

Oq gulzor

145.

Allegro moderato

D.Zokirov

Bekobod

146.

Allegro

R.Hamroyev

Tuyaqush

147.

Adagio

H.Taxalov

**4.3. Orttirilgan va kamaytirilgan (xromatik) intervallar
Intervalarning engarmonik tengligi**

Xromatik (yun. choma – rang) diatonik laddagi bosqichlarning yarim tondan o'zgarishi. Bular alteratsiya belgilari – diez yoki bemol bilan ko'rsatiladi. Xromatik yarim ton bir bosqichdagi ikki turli tovushidan, masalan, do va do # tuzilishi bilan turlicha pog'onalardan tuzilgan diatonik yarim tondan farq qiladi, demak bir bosqichdagi tovushlarning o'zgarishi xromatik o'zgarishdir.

Har qanday diatonik intervallar orttirilishi yoki kamaytirilishi ham mumkin. Diatonik intervalga kiradigan bosqichlardan birini xromatik yarim tonga pasaytirish

yoki ko'tarish orqali bunga erishish mumkin, orttirilgan intervallar, sof va katta intervallardan, kamaytirilgan intervallar esa sof va kichik intervallardan tuzilishi mumkin. Sof prima bundan mustasno, uni kamaytirib bo'lmaydi. Barcha orttirilgan yoki kamaytirilgan intervallar xromatik intervallarga kiradi.

Uch tondan iborat orttirilgan kvarta yoki kamaytirilgan kvinta intervallarini, bular diatonik intervallar bo'lganligi uchun xromatik intervallar qatoriga qo'shib bo'lmaydi.

Misollar:

Orttirilgan intervallar:

a) eng yuqori bosqich (cho'qqisi) ning ko'tarilishi natijasida hosil bo'lgan intervallar;

148.

A musical staff with a treble clef and a key signature of one sharp. It shows eight notes on a five-line staff, each labeled with its name below it: ort 1, ort 2, ort 3, ort 5, ort 6, ort 7, and ort 8. The notes are positioned such that the interval between each consecutive note is a second.

b) pastki bosqich (asos) ning pasaytirilishi natijasida hosil bo'lgan intervallar;

149.

A musical staff with a treble clef and a key signature of one sharp. It shows eight notes on a five-line staff, each labeled with its name below it: ort 1, ort 2, ort 3, ort 5, ort 6, ort 7, and ort 8. The notes are positioned such that the interval between each consecutive note is a second.

Kamaytirilgan intervallar:

a) yuqori bosqich (cho'qqisi) ning pasaytirilishi bilan hosil bo'lgan intervallar:

150.

A musical staff with a treble clef and a key signature of one sharp. It shows six notes on a five-line staff, each labeled with its name below it: kam 2, kam 3, kam 4, kam 6, kam 7, and kam 8. The notes are positioned such that the interval between each consecutive note is a second.

b) pastki bosqich (asosi)ning ko'tarilishidan hosil bo'lgan intervallar:

151.

A musical staff with a treble clef and a key signature of one sharp. It shows five notes on a five-line staff, each labeled with its name below it: ort 2, kam 3, kam 7, and kat 6. The notes are positioned such that the interval between each consecutive note is a second.

Yuqorida ko'rsatganimiz har bir xromatik interval tonining soni diatonik (asosiy) intervallardan birortasining soniga teng keladi. Masalan, ort.2=kich.3 ga ($1\frac{1}{2}$ tonga): kamaytirilgan 7=katta 6 ga ($4\frac{1}{2}$ tonga);

152.

A musical staff with a treble clef and a key signature of one sharp. It shows four notes on a five-line staff, each labeled with its name below it: ort 2, kam 3, kam 7, and kat 6. The notes are positioned such that the interval between each consecutive note is a second.

Demak, miqdori turlicha (ton hisobida) va chitilishi bo'sil bo'lgan intervallar engarmonik teng interval *deyildi*.

Engarmonik teng intervallar orasida son miqdori bir xil bo'lmay intervallar ham uchraydi. bunday hollarda, taqqoslangan intervallardan birota sining ikkala tovush engarmonik tovushlar bilan almashtiriladi:

153.

Qayd qilingan xromatik intervallardan tashqari, yarim tonga intervalni ikkita xromatik yarim tonga orttirish natijasida ikki marta orttirishi va pasaytirish natijasida ikki marta kamaytirilgan intervallar hosil bo'lishi mumkin. Ikki marta orttirilgan kvarta va ikki marta kamaytirilgan kvinta boshqa intervallarga nisbatan ko'p uchraydi.

154.

4.4. Intervallarning aylanishi

Interval tovushlarining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishi natijasida pastki tovush yuqoriga va yuqoridagi tovush pastga joylashadi, bu holat intervallarning aylanishi jarayonida sodir bo'ladi. Bunga interval aylanishi *deyildi*. Interval tovushlarining ikkinchi joyga ko'chishi ikki yo'l bilan bo'ladi.

1. Interval asosini (pastki tovushni) bir oktava yuqoriga ko'chirish bilan.
2. Interval cho'qjisini (yuqori tovushni) bir oktava pastga ko'chirishi bilan.

Intervallarning aylanishi natijasida yangi intervallar hosil bo'ladi.

155.

Qoida bo'yicha, barcha sof intervallar- sof intervallarga, kichik intervallar- katta intervallarga, katta intervallar - kichik intervallarga, orttirilgan intervallar - kamaytirilgan intervallarga, kamaytirilgan intervallar - orttirilgan intervallarga, ikki

marta orturilgan intervallar - ikki marta kamaytirilgan intervallarga va aksincha. Oktavagina aylanishdan mustasnodir. Mabodo biror interval va uning aylanmasini birlashtirilsa, natijada oktava hosil bo'ladi. Shu sababli bir-biriga aylanadigan intervallar sifat miqdorining hajmi hamma vaqt olti tonga teng bo'ladi. Berilgan biror tovushdan yuqoriga va pastga qarab seksta yoki septima intervali tuzishni yengillashtirish uchun intervallar aylanish qoidasidan foydalanish tavsiya etiladi. Berilgan biror intervalni yuqoriga tomon tuzish uchun asosiy tovushdan bir oktiva yuqori joylashgan tovush aniqlanadi, so'ngra undan pastga tomon berilgan interval aylanmasi sanaladi, masalan, fa tovushidan yuqoriga tomon kichik seksta tuzish tulab qilinganda:

156.

Berilgan biror intervalni pastga tomon tuzish uchun asosiy tovushdan bir oktava pastga joylashgan tovush aniqlanadi, so'ngra, undan yuqoriga tomon berilgan interval aylanmasi sanaladi, masalan, do-do tovushlaridan pastga tomon katta septima tuzish tulab qilinganda;

157.

4.5. Tarkibli intervallar

Musiqa amaliyotida oddiy intervallardan tashqari, oralig'i oktavadan keng bo'lgan intervallar ham qo'llanadi. Oralig'i bir oktavadan keng intervallar tarkibli yoki murakkab intervallar deyiladi. Tarkibli intervallar oddiy intervallarni oktavaga qo'shish yo'li bilan hosil bo'ladi.

Oktava orqali tuzilgan avvalgidek intervallar hosil bo'ladi va ular tuzilishiga qarab turlicha nomlanadilar

Har bir tarkibli interval uning tarkibidagi bosqichlar soniga qarab mustaqil nomlar bilan ataladi.

Nona (lot. nona-to'qqizinch) to'qqiz bosqich orasidagi interval, buni 9 raqami bilan ifodalanadi.

Oktavaga sekunda qo'shilishidan hosil bo'ladi.

158.

Detsima (lot. decima-o'ninchi) o'n bosqich oralig'idagi interval, 10 raqami bilan ko'rsatiladi.

Detsima oktavaga tertsiya qo'shilishidan hosil bo'ladi:

159.

A musical staff in C major with a treble clef. It shows a scale from C4 to C5. The interval between C4 and C5 is highlighted with a bracket and labeled '8+3=10'.

Undetsima (lot. undecima-o'n birinchi) o'n birinchi bosqich oralig'idagi interval, 11 raqami bilan ko'rsatiladi. Oktavaga kvarta intervali qo'shilishidan hosil bo'ladi:

160.

A musical staff in C major with a treble clef. It shows a scale from C4 to C5. The interval between C4 and D5 is highlighted with a bracket and labeled '8+4=11'.

Duodetsima (lot. duodesima-o'n ikkinchi) hajmi o'n ikki bosqichni o'z ichiga olgan interval u 12 raqam bilan ko'rsatiladi, oktavaga kvinta intervali qo'shilishidan hosil bo'ladi.

161.

A musical staff in C major with a treble clef. It shows a scale from C4 to C5. The interval between C4 and E5 is highlighted with a bracket and labeled '8+5=12'.

Tertsdetsima (lot. tertia decima - o'n uchinchi) hajmi o'n uchinchi bosqichni o'z ichiga olgan interval, u 13 raqami bilan ko'rsatiladi va oktava intervaliga seksta intervalining qo'shilishidan hosil bo'ladi:

162.

A musical staff in C major with a treble clef. It shows a scale from C4 to C5. The interval between C4 and F#5 is highlighted with a bracket and labeled '8+6=13'.

Kvartdetsima (lot. quarta-decima-o'n to'rtinchi) hajmi o'n to'rtinchi bosqichni o'z ichiga olgan interval bo'lib, u 14 raqami bilan ko'rsatiladi va oktava intervaliga septima intervalini qo'shilishidan hosil bo'ladi:

163.

A musical staff in C major with a treble clef. It shows a scale from C4 to C5. The interval between C4 and G5 is highlighted with a bracket and labeled '8+7=14'.

Kvintdetsima (lot. quinta-decima - o'n beshinchi) hajmi o'n beshinchi bosqichni o'z ichiga olgan interval bo'lib, 15 raqami bilan ko'rsatiladi va u oktava intervaliga oktava intervalining qo'shilishidan hosil bo'ladi:

164.

Tarkibli intervallarning sifat miqdorini belgilash uchun oddiy intervallarga ishlataladigan sof, katta, kichik, orttirilgan degan so'zlar qo'llaniladi. Tarkibli intervallar aylanganda, undagi tovushlarning ko'chish uslubi quyidagi tartibda bo'lishi mumkin:

a) tarkibli interval tovushlaridan birortasining (pastki tovushining yoki yuqorigi tovushining pastga) ikki oktavaga ko'chishi:

b) tarkibli intervalning har ikkala tovushining qarama-qarshi (ko'ndalang) tomonga bir oktavaga ko'chishi. Masalan:

165.

Tarkibli intervallar sof kvintdetima (qo'sh oktava) dan ham keng oralida tuzilishi mumkin. Bunday hollarda intervallar nomi saqlanib, «ikki yoki uch oktava orqali tuzilgan» degan so'zlar qo'shib ishlataladi. Masalan:

166.

Tarkibli intervallarning boshqa bir tarkibli intervallarga aylanish hollari ham bo'ladi. Bunda tovushlar ikki oktavaga ko'chadilar va qarama-qarshi tomonga yo'naladilar.

Xalq raqsi

167.

Saribanda

168.

4.6. Ohangdosh (konsonans) va noohangdosh (dissonans) intervallar

Diatonik shakldagi garmonik intervallar ohangdoshi va noohangdosh intervallarga bo‘linadi. Musiqa amaliyotida ohangdoshlik deb bir-biri bilan uyg‘unlashgan, ohangdosh bo‘lib eshitiladigan intervallar yangrashi, ya’ni yoqimli bo‘lib eshitiladigan (tovushlar yig‘indisi) intervallarga *aytiladi*. Noohangdosh interval deb bir-biri bilan uyg‘unlashmagan qulqoqqa keskin, noxush eshitiladigan tovushlar (intervalar) ga *aytiladi*.

Ohangdosh intervalarga quyidagilar kiradi:

a) sof prima	nihoyatda mukammal
Sof oktava	ohangdoshlar.
b) sof kvarta	mukammal ohangdoshlar
sof kvinta	
v) kichik tertsiya	
katta tertsiya	nomukammal
kichik seksta	ohangdoshlar
katta seksta	

Noohangdosh intervalarga quyidagilar kiradi:

- kichik sekunda
- katta sekunda
- orttirilgan kvarta
- kamaytirilgan kvinta
- kichik septima
- katta septima.

Qoidaga muvosiq ohangdosh intervallar ohangdosh intervalarga, noohangdosh intervallar esa noohangdosh intervalarga aylanadilar.

Garmonik intervallarga misollar:

Qo‘g‘irchoqlar raqsi

169.

Chang uchun konsert

170.

Andante cantabile

I Hamroyev

Savollar va topshiriqlar

1. Interval deb nimaga aytildi?
2. Garmonik va melodik intervallarning farqi nimada?
3. Intervallarning pastki va yuqoridaq tovushlari qanday ataladi?
4. Melodik harakat vaqtida qaysi yo'nalishlar interval hosil qiladilar?
5. Intervallar miqdori qanday aniqlanadi?
6. Intervallning son miqdori qanday aniqlanadi?
7. Qanday interval sifat miqdorli interval dey iladi?
8. Oddiy intervallar deb qanday intervallarga aytildi?
9. Barcha oddiy intervallarni aytib bering.
10. Unison deb nimaga aytildi?
11. Intervallarning sifat miqdori qanday so'zlar bilan ifodalanadi?
12. Tovushqatorning asosiy bosqichlari orasida qanday intervallar hosil bo'ladi?
13. Uch tonlik nimma?
14. Qaysi intervallar o'ttirilgan va kamaytirilgan deyiladi? Ular qanday hosil bo'ladir?
15. Barcha orttirilgan va kamaytirilgan intervallar qaysi intervallar guruhiga kiradi?
16. Xrofmatik intervallar engarmonizmi nimadan iborat bo'ladi?
17. Engarmonik teng intervallar qanday xususiyatlardan bilan karakterlanadilar?
18. Intervallar aylanishi nimadan iborat?
19. Sof, kichik, katta, orttirilgan va kamaytirilgan intervallarning har biri qaysi intervallarga aylanadi?
20. Bir-biriga aylanilgan intervallarning sifat miqdori nimaga teng bo'ladi?
21. Qaysi intervallar aylanganda tonlarning soni bir-biriga teng bo'ladi?

22. Oktavadan ortiq intervallar qanday ataladi?
23. Qo'sh oktava ichidagi intervallarning nomini aytilibering.
24. Tarkibli intervalning son miqdori nimaundan turizildi?
25. Barcha tarkibli intervallar qanday intervallarga aylanadi?
26. Ohangdoshlik nima?
27. Diatonik intervallarning qaysi biri konsonans, qaysi biri disonans bo'ladi?
28. Konsonans intervallar eshitilishiga ko'rn qanday guruhlarga bo'linadi?

Mashqlar

Og'zaki mashqlar

1. Asosiy bosqich (tovush) lardan pastga va yuqoriga qurub barcha oddiy intervallarni aytинг. Masalan, tertsiya yuqoriga - do-mi-re-fa, mi-sol v.x.k. Kvarta pastga - do-sol, si-fa, la-mi v.x.k.
2. Bir xil intervallarning ko'ta iluvchi va pastlannaychi yo nulmularini aniqlang, masalan: do tovushida kvarta yuqoriga tomon: do-fa#-si-mi-la-re-sol-do.
3. a) asosiy bosqichlardan pastga va yuqoriga tomon barcha oddiy intervallarni tuzing, bunda ularning miqdorini nazardan tuting. Masalan: katta tertsiyaga yuqoriga - do-mi, re-fa#, mi-sol#.
- b) xuddi shu xilda hosila bosqich tovushlaridan tuzing. Misalim, reb -fa#, mi# - sol#;
4. Asosiy va hosila bosqichlaridan yuqoriga va pastga tomon (zamjirsimon) barcha oddiy intervallarni tuzing, bunda ularning sifat miqdorini nazardan tuting. Masalan: mi tovushidan katta tertsiya pastga qarab, mi-do-la# - fa#;
5. a) asosiy bosqichlardan pastga va yuqoriga tomon barcha orttirligan va kamaytrilgan intervallarni tartib bo'yicha tuzing.
- b) xuddi shu xilda hosila bosqichlaridan tuzing.
6. Barcha orttirligan intervallarga engarmonik teng bo'lgan intervallarni aytib bering.
7. Asosiy va hosila bosqichlaridan pastga va yuqoriga tomon tarkibli intervallar tuzing.
8. Musiqa asarlaridagi garmonik va melodik intervallarni aniqlang.

Yozma mashqlar

1. a) Barcha asosiy bosqichlardan yuqoriga tomon hui bir oddiy diatonik intervalni navbatli bilan tuzing. Masalan:

171.

Kich 3 yuqoriga

v.h.k.

- b) xuddi shuni pastga tomon tuzing. Masalan:

172.

Kich 3 pastga

v) xuddi shu berilgan tovushlarni do#, re#, fa#, sol#. la#. re♭. mi♭. sol♭. la♭. si♭
dium yuqoriga tomon yozing. Masalan:

173.

Kich 2 yuqoriga

w.h.k.

g) xuddi shu tovushlarni pastga tomon yozing.

174.

Kich 2 yuqoriga

w.h.k.

2. a) barcha asosiy bosqichlardan yuqoriga va pastga tomon orttirilgan intervallar tuzing.

b) xuddi shulardan kamaytirilgan intervallar tuzing.

3. a) barcha hosila bosqichlaridan yuqoriga va pastga tomon orttirilgan intervallar tuzing.

b) xuddi shulardan kamaytirilgan intervallar tuzing.

4. Berilgan intervallardan quyidagi larni tuzing: a) katta va kamyaytirilgan:

175.

b) kichik va orttirilgan:

176.

v) kichik:

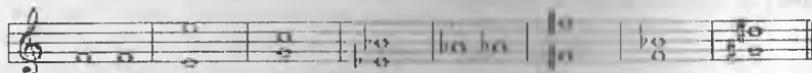
177.

g) katta:

178.

d) orttirilgan va kamaytirilgan (primodan tudeqani)

179.

e) sof:

180.

Quyidagi intervallarni aniqlang va ularning son va sifat miqdorini yozing.
Ularning aylanishlarini belgilar bilan yozing.

181.

182.

Fortepiano mashqqlari

1. a) xromatik va ayrim-ayrim olingan barcha diatonik tovushlardan yuqoriga va pastga qarab xromatik intervallar tuzing va ulurni chaling.
- b) ularning aylanishlarini ham tuzing va chaling.
2. a) barcha tovushlardan yuqoriga va pastga tomon orttirilgen va kamaytirilgan intervallar tuzing, bu intervalarning usosi va cho'qqilarini kuylab, yoddan aytинг:
- b) ularning aylanishlarini ham shu xilda chaling.

Intervallardan ayrim tovushlarni ton yoki yarim ton pastga va yuqoriga ko'chirib sekvensiyalar (melodik figuratsiyalar) ni chaling. Musalun:

183.

v.h.k.

Xilma-xil tovushlardan tarkibli intervallar va ularning aylanishlarini tuzing va chaling.

V BOB, LAD VA TONLIKALAR

5.1. Turg'un tovushlar. Tonika. Noturg'un tovushlar va ularning belgilanishi. Lad

Musiqaga asarlarida kuyni hosil qilgan tovushlar o'zaro munosabatda bo'ladi, musiqiy tovushlarning bunday o'zaro munosabati musiqaning yoki kuyning iwojlanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunda ayrim tovushlar barcha tovushlar orasida ajralib turadi, u tayanganlik xususiyatiga ega bo'ladi. Kuy ham mana shu tayanch tovushlarning birortasida tugallanadi.

Qo'g'irchoq

184.

Andante

K. Abdullayev

Keltirilgan misolning tayanch tovushlari do, mi, sol. Tayanch tovushlar turg'un tovushlar *deyiladi*. Tayanch tovushlarda tugallangan kuygina tinglovchida tinchlik, turg'unlik taassurotini qoldiradi. Ana shu turg'un tovushlardan birortasi boshqalariga qaraganda keskin ajralib turadi va asosiy tayanch vazifasini bajaradi, bunday turg'un tovush tonika *deb ataladi*. Yuqorida keltirilgan misolda do tovushi tonika hisoblanadi. Kuyning umumiy yo'nalishini shakllashtirishda ishtirot etadigan boshqa tovushlar turg'un tovushlarga nisbatan ancha kuchsiz bo'lib eshitiladi, shuning uchun ham ular noturg'un tovushlar nomini olgan. Barcha noturg'un tovushlar turg'un tovushlarga intiladilar (tortiladilar). Turg'un tovushlarga tomon tortilish holati sekunda oralig'idagi noturg'un tovushlar uchun juda xarakterlidir. Masalan:

«Hamma qo'shiqlarni aytib berdik»

185.

Allegro

Rus xalq qo'shug'i

Bu misoldagi sol, mi, do (ular ichida > belgisi bor turg'un, tayanch tovushlarga kiradi, noturg'un tovushlar esa, bu tovushlarga quyidagi tartibda tortiladi: sol tovushiga la, mi tovushiga fa va do tovushiga re tortiladi. Do tovushi mazkur kuyning tonikasidir.

Yuqoridagi misolda re tovushi do tovushiga (tonikaga) o'tadi va natijada noturg'un tovush turg'un tovushga aylanadi. Qayd etilganlardan musiqada tovushlar balandligining o'zaro munosabati ma'lum bir tizimga bo'yundirilganligini tushunish qiyin emas.

Turli balandlikda bo'lgan tovushlarning o'zaro aloqasi, barqaror tovushlarning bir tonikaga intilishi lad *deb ataladi*.

Biror kuy yoki musiqiy asar ma'lum bir ladga asoslanadi. Lad musiqa tovushlari balandlik munosabatini tartibga keltiradi va musiqaning boshqa ifoda vositalari bilan birga uning mazmuniga mos keladigan ma'lum bir xususiyatni yaratib beradi.

5.2. Major ladi. Tabiiy major gammasi. Major ladi bosqichlari. Major ladi bosqichlarining nomi, yozilishi va xususiyatlari.

Hozirgi zamon musiqa amaliyotida asosan ikki xil lad ko'proq qo'llaniladi, bular major ladi va minor ladi. Turg'un tovushlari katta (major) uchtovushligini hosil qilgan yetti bosqichli lad major ladi *deyiladi*. Uchtovushlikni hosil qiluvchi turg'un tovushlar (ular bir vaqtida yoki birin-ketin eshitilishlari mumkin) tertsiya bo'yicha joylashadilar, katta tertsiya pastgi va o'rta tovushlar orasida, kichik tertsiya esa, o'rta va yuqori tovushlar orasida joylashadi. Major uch tovushligining eng pastki va eng yuqori tovushlar oralig'ida sof kvinta intervali hosil bo'ladi. Masalan:

186.

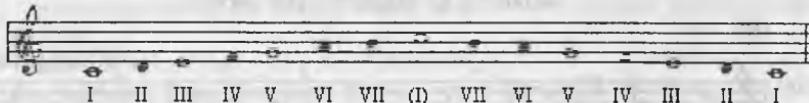

Tonallikning tonikasidan tuzilgan major uch tovushligi tonika uch tovushligi *deyiladi*.

Noturg'un tovushlar turg'un tovushlar orasida yonma-yon joylashadilar. Major ladi yettita tovushdan iborat bo'ladi.

Laddagi tovushlarning balandlik nisbati tartibida bir tonikadan navbatdagi oktavaning boshqa bir tonikasigacha joylashuviga lad tovushqatori yoki gamma (gamma lotin alfavitida harf nomi) *deyiladi*. Gamma hosil qiladigan tovushlarga bosqich *deyiladi*. Major ladining gammasida yettita tovush bor. Bu tovushqatorning har bir bosqichi rim raqamlari bilan belgilanadi:

187.

Eslatma: Lad pog'onalarining musiqiy sisitemadagi bosqichlar bilan almashtirmaslik kerak. Musiqiy sistema tovushqatorlari raqamlar bilan belgilanmay, butun musiqiy diapazon oralig'ida ma'lum bir balandlik nisbati tartibida joylashgan tovushlar tuzilmasidan tarkib topganlar.

Major gammasingin bosqichlari birin-ketin keladigan sekundalar hosil qiladi. Bosqichlar va sekundalarning joylashuvi quyidagicha bo'ladi:

188.

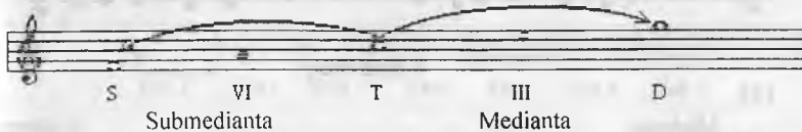

Bosqichlari yuqoridagidek, ya'ni 1 ton, 1 ton, 1/2 ton, 1 ton, 1 ton, 1 ton, 1/2 ton turlibida joylashgan gamma tabiiy major gammasi *deyiladi*. Ladning har bir bosqichi mizqam bilan yozilishidan tashqari mustaqil nomga ham egadir.

I bosqich	- Tonika (T) (yun. tonos-ta'kidlash),
II bosqich	- pastga boshlovchi tovush, nomi yo'q;
III bosqich	- medianta (lot. medianitis - teng ikkiga bo'luvchi).
IV bosqich	- subdaminanta (S) - subdaminanta- pastki hukmron),
V bosqich	- dominantta (D) - (lot. dominans - hukmron),
VI bosqich	- submedianta (pastki medianta),
VII bosqich	- yuqoriga boshlovchi tovush.

Dominanta bosqichi o'z tonikasidan sof kvinta yuqorida joylashadi. Tonika bilan dominantta orasida uchinchi bosqich bor, shuning uchun u medianta (o'rtacha) deb nomlanadi. Subdominantta (pastki dominantta) tonikadan kvinta pastroqda joylashgan. Subdominantta bilan tonika orasida joylashgan bosqich subdominantta nomini olgan. Quyida bosqichlarning joylashuvni ko'rsatiladi.

189.

Boshlovchi tovushlar tonikaga tomon tortilishiga qarab nomlanganlar. Pastki boshlovchi tovush yuqoriga tomon, yuqoridagi boshlovchi tovush esa pastga tomon intiladi:

190.

Major uchta turg'un tovushdan -I, III, V bosqichlardan iborat. Bu bosqichlarning turg'unlik darajasi bir xil emas. Birinchi bosqich- tonika asosiy tayanch bosqichdir va shuning uchun ham boshqa bosqichlardan turg'unroqdir. III va V bosqich esa tonika darajasida turg'un emas.

Major ladining II, IV, VI va VII bosqichlari turg'un bosqichlar emas. Ularning turg'un emaslik darajasi ham har-xildir. Bu daraja:

1) turg'un va noturg'un tovushlar oralig'iga qarab va

2) turg'un tovushlarning tortilish darajasiga qarab turlicha bo'ladi. Turg'un tovushlardan yarim ton uzoqlikda joylashgan VII bosqichning I bosqichga, IV bosqichning III bosqichga va II bosqichning I bosqich tomon tortilishi ancha kuchlidir.

VI bosqichning V bosqichga, II bosqichning III bosqichga va IV bosqichning V bosqichga tomon tortilishi yuqoridagi bosqichlarga nisbatan kuchliroq bo'ladi. Noturg'un tovushlarning tortilish tartibi quyidagicha:

191.

Noturg'un tovushlarning yechilishiga misollar:

Turna va quyonlar

192.

Allegro moderato   II-III   IV-III   I. Akbarov

Chumchuq

193.

Moderato   S. Abramova

5.3. Tonliklar. Diezli va bemolli major tonliklari. Kvinta doirasi.**Major tonliklari engarmonizmi**

Tabiiy major ladini, tovushqatorning- gammaning istalgan (asosiy yoki hosila) bosqichlaridan tuzish mumkin. Albatta, bosqichlar joylashuv sistemasining shartlari saqlanib qolishi, ya'ni bosqichlar orasi 1t, 1t, 1/2t, 1t, 1t, 1t va 1/2t bo'lishi shart.

Lad o'rashgan pardalar (balandlik) tonallik *deyiladi*. Har bir tonallikning atalishi nomiga asoslanadi. Tonallikning nomi lad bilan tonika iborasidan olingan, ya'ni major so'zidan kelib chiqqan. Masalan: Do major yoki C-dur (dur-qattiq harfiy sistema bo'yicha), Sol major yoki G-dur va h.k. Major ladida do tovushdan tuzilgan tonalik do major *deyiladi*. Uning tarkibiga musiqa tovushqatorlarining barcha bosqichlari kiradi.

Musiqa tovushqatorining boshqa bosqichlaridan tuzilgan major ladi tonalligi tarkibiga hosila bosqichlar ham kiradi. Hosila bosqichlar soni har qaysi tonallikda turlicha bo'ladi. Ayrim major tonalliklarida ko'tarilgan bosqichlargina qo'llanadi; ularni yozish uchun diezlar qo'yish lozim bo'ladi. Ayrim tonalliklarda pasaytirilgan bosqichlar qo'llanadi; ularni yozish uchun esa bemollar yozish kerak bo'ladi. Shuning uchun, alteratsiya belgilari bilan ifodalangan major tonalliklari diezli va bemolli tonalliklarga bo'linadi.

Musiqa amaliyotida yetti ta diezli va yetti ta bemolli tonalliklar qo'llaniladi. Bu tonalliklarning alteratsiya belgilari kalitdan so'ng yozilib, kalit yonida yoziladigan yoki olib qilib kalit belgisi *deb ataladi*.

Bir-biridan bir kalit belgisi bilan farq qiladigan tonalliklar (ularning har birida o'xshash tovushlar bo'lganligi uchun) yondosh tonalliklarga kiradilar. Diezli do major tonalligiga sol major yondosh bo'ladi. Sol majoring birinchi bosqichi, ya'ni uning tonikasi sof kvinta yuqorida joylashgan bo'ladi:

194.

Do major C-dur

I Do majorda V-I sol majorda I

195.

Sol major   G-dur

Sol major gammasingning VII bosqichi birinchi diezli (fa#) to'g'ri keladi:

Chimboy

196.

Allegro

B.Umidjonov

Yuqoridagi misolda sol tovushi tonika hisoblanadi. Fa#tovushining paydo bo'lishi yuqoriga tortuvchi tovushi fa# solning yuzaga kelishi bilan bog'liqdir, chunki VII bosqich bilan I bosqich oraliq'idagi kichik 2 (1/2 ton) bo'lishi kerak.

Sol majordan sof kvinta yuqorida re major tonalligi boshlanadi:

197.

Sol majorda   V=I   re majorda I

198.

Re major D-dur

Re major tonalligining VII bosqichiga tartib bo'yicha doff to'g'ri keladi.

Buvijonim-buvijon

199.

Moderato

S.Abramova

Shunday qilib, har bir yangi gamma o'zidan oldingi tonallikning beshinchisi bosqichidan tuziladi, shu yo'sinda barcha diezli major tonalliklari hosil qilish mumkin. Bu xildagi har bir gammaning VII bosqichida kalit yonida yoziladigan yangi diez belgisi hosil bo'laveradi va ularning soni yettitaga yetadi. Tonallikning oxirgi chegarasi yettiada belgidan oshmaydi, uning tarkibiga kiradigan barcha tovushlar hosila bosqichlardan tuzilgan bo'ladi. Barcha diez belgilari kalit yonida, tonalliklarga birin-kekin qo'shilish tartibida yuqoriga tomon sof kvinta bo'yicha joylashishi sharti bilan yoziladilar.

Barcha diezli tonalliklarning yondosh tartibida joylashuvi quyidagi diezli major tonalliklarini hosil qiladi:

Turg'un Noturg'un
tovushlar tovushlar

200.

G-dur

Sol major

201.

D-dur

Re major

202.

A-dur

I.a major

Musical staff for A-dur/I.a major. It consists of five horizontal lines and four spaces. The key signature has two sharps (F# and C#). The notes shown are A, G, F#, E, D, C, B, A, G, F#, E, D, C, B, A.

203.

E-dur

Mi major

Musical staff for E-dur/Mi major. It consists of five horizontal lines and four spaces. The key signature has one sharp (F#). The notes shown are E, D, C, B, A, G, F#, E, D, C, B, A, G.

204.

H-dur

Si major

Musical staff for H-dur/Si major. It consists of five horizontal lines and four spaces. The key signature has two sharps (F# and C#). The notes shown are H, G, F#, E, D, C, B, A, G, F#, E, D, C, B, A.

205.

Fis-dur

F# major

Musical staff for Fis-dur/F# major. It consists of five horizontal lines and four spaces. The key signature has three sharps (F#, C#, G#). The notes shown are F#, E, D, C, B, A, G, F#, E, D, C, B, A, G.

206.

Cis-dur

Do# major

Musical staff for Cis-dur/Do# major. It consists of five horizontal lines and four spaces. The key signature has one sharp (F#). The notes shown are C#, B, A, G, F#, E, D, C, B, A, G, F#, E, D, C.

Bemolli major tonalliklarining yondoshlik asosida joylashuv tartibi ham xuddi diezli major tonalliklarining joylashuviga o'xshash bo'ladi. Ammo ular sof kvinta bo'yicha pastga tomon tuziladilar. Do major tonalligiga fa major tonalligi yondosh bo'ladi. Fa majorning birinchi bosqichi Do majorning tonikasidan, ya'ni uning birinchi bosqichidan kvinta pastda tuziladi va uning IV bosqichiga-subdominantasiga to'g'ri keladi:

207.

Do major C-dur

Musical staff for Do major C-dur. It consists of five horizontal lines and four spaces. The key signature has no sharps or flats. The notes shown are C, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G, F, E, D, C.

I Do majorning → IV=I fa majorning]

208.

Fa major F-dur

Maktab

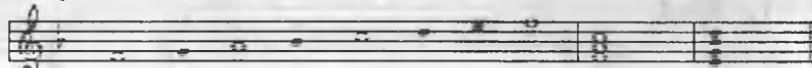
209.

Adagio (og'ir)

K. Abdullayev

Har bir yangi tonallikning asosiy tovushi qilib olingan tonallikning sof kvinta oralig'ida pastdan joylashgan tonikasi olinadi. Barcha bemolli major tonalliklari mana shu tartibda birin-ketin hosil bo'la boradi. Bemolli tonallikning har birida yangi bemol belgisi har doim gammaning to'rtinchchi bosqichiga to'g'ri keladi. Barcha bemolli tonalliklarning yondosh joylashuvi quyidagi bemolli tonalliklarni hosil qiladi:

210.

F-dur
Fa majorTurg'un Noturg'un
tovushlar tovushlar

211.

B-dur
Si♭ major

212.

Es-dur
Mi♭ major

213.

As-dur

La^b major

214.

Des-dur

Re^b major

215.

Ges-dur

Sol^b major

216.

Ces-dur

Do^b major

Besh, olti va yetti diezli major tonalliklarning har biri beshtadan yettagacha bemol belgisi bo'lgan bemolli major tonalliklarning bittasiga engarmonik jihatdan tengdir va aksinchalik.

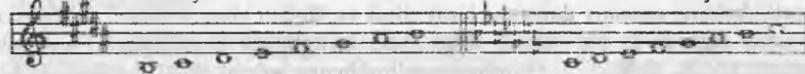
Balandligi bir xil, yozilishi-kalit belgilari har xil bo'lgan tonalliklarga engarmonik teng tonalliklar *deyiladi*. Musiqada qo'llaniladigan major tonalliklaridan quyidagilar engarmonik jihatdan tengdirilar.

217.

Si major

H-dur

Ges-dur

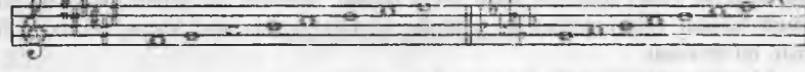
Do[#] major

218.

Fa[#] major

Fis-dur

Ges-dur

Sol[#] major

219.

Do[#] major

Cis-dur

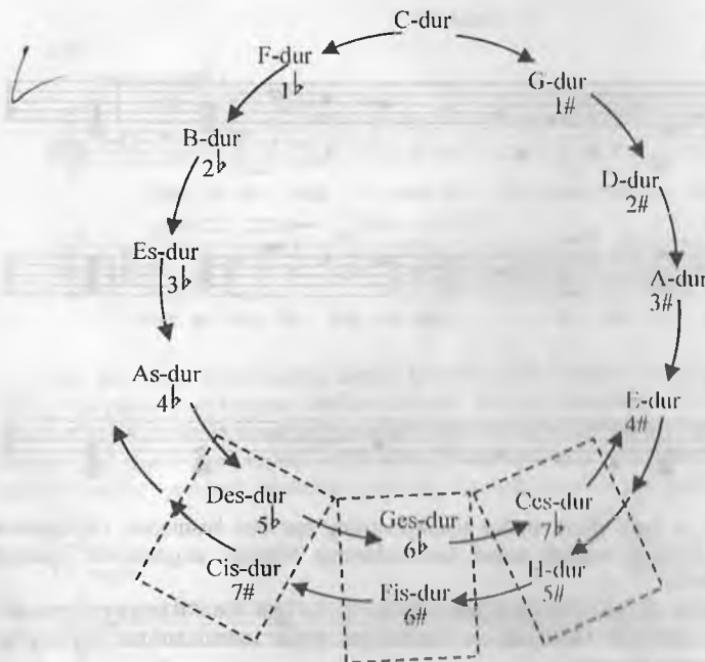
Des-dur

Re[#] major

Engarmonik teng tonalliklarning kalit oldida yoziladigan belgilarining umumiy soni 12 tadan iborat bo'ldi.

Yuqoriga tomon sof kvinta intervali bo'yicha tuzilgan diezli va pastga tomon sof kvinta bo'yicha tuzilgan bemolli major tonalliklarining joylashuv tartibi kvinta davrasi deb ataladi.

Quyida major tonalliklarining kvinta doirasi chizmasi keltiriladi:
220.

Eslatma: Musiqada kvinta doirasi (engarmonizm natijasida) diez va bemol tonalliklarining umumiy davrasini hosil qiladi va bir-biri bilan tutashadi. Lekin nazariy jihatdan olganda kvinta davrasi (ham diez, ham bemol tonalliklarida) speralsimon shaklda bo'lib, mustaqil ko'rinishga egadir. Buning sababi shuki, harakat sof kvinta bo'yicha yuqoriga tomon davom etishi natijasida diezlar (dobl-diezlar) ko'payadi boshlaydi va yangi tonliklar hosil bo'la boradi. Harakat sof kvinta bo'yicha pastga tomon harakat etishi natijasida bemollar (dobl-bemollar) soni ko'payadi va tonliklar hosil bo'laveradi.

Masalan: a) harakat diezlar bilan davom etsa:

221.

b) harakat bemollar bilan davom etsa:

222.

5.4. Garmonik va melodik major

Tabiiy majordan tashqari musiqa amaliyotida ko'pincha VI bosqichi pasaytirilgan major ladi ham qo'llanadi. Garmonik major ladi tabiiy majordan VI bosqichining yarim ton pasaytirilishi bilan farq qiladi, natijada VI va VII bosqichlar orasida bir yarim ton (ort.2) hosil bo'ladi. Bu lad rus klassik kompozitorlari musiqasida juda keng qo'llangan, chet el kompozitorlari asarlarida ham qo'llanganligini uchratish mumkin. Oltinchi bosqichning yarim tonga pasaytirilishi sababli uning V bosqich tomor tortilishi yana da kuchayadi. VI bosqichi pasaytirilgan melodik tuzilmalar major ladining minor ladiga xos ohanglarda eshitilishiga yordam qiladi. Bundan tashqari VI bosqichning pasaytirilishi o'zi mavjud bo'lganakkordlar tuzilishini ham o'zgartirib yuboradi. Akkordlar tuzilishining o'zgarishi esa, kuyning garmonik jo'riga ta'sir etadi. Shuning uchun ham bu ladning nomi garmonik majordir. VI bosqichni pasaytirish lozim bo'lganda pasaytirish belgisi nota yozuvi matnida nota oldidan qo'yiladi va tasodifiy belgi *deb ataladi*.

Garmonik major gammasi tabiiy majordan faqat yuqori tetraxord (yun. tetra-to'rt va chorde-tor) bilan, ya'ni unda tovushlar yarim ton-bir yarim ton- yarim ton tartibida joylashadi.

223.

Tabiiy do major

224.

Garmonik do major

«Raymandan» baletidan

225.

Andante

A. Glazunov

Jo'jalarim

226. garm E-dur

G. Husayini
ort 2

Andante solo

Kut - moq - da - man, tez - roq ke - ling ko'k cha - man - da
hor - diq o - ling hoy me - ning jo' - ja - la - rim, hoy me - ning
jo' - ja - la - rim hoy me - ning jo' - ja - la - rim, hoy me - ning
jo' - ja - la - rim, me - ning gul - dek jo' - ja - la - rim.

Soatim

227.

M.M. $\frac{J}{=}$ 92

A.Glazunovning «Raymanda» baletidan keltirilgan parchada garmonik la major muttasil saqlanadi (fa VI bosqich pasaytirilgan) Garmonik major gammasing xarakterli xususiyati VI va VII bosqichlar orasida orttirilgan sekundanining paydo bo'lishidir, gammaning bosqichlari orasidagi sekundalar quyidagicha joylashadi: Kat. 2, kat. 2, kich. 2, kat. 2, kich. 2, ort.2, kich. 2. Musiqa amaliyotida melodik major VI va VII bosqichlari pasaytirilgan melodik major deb nomlanadigan major xili kamdan-kam uchraydi.

228.

Tabiiy do major

229.

Melodik do major

VII - VI

Majorning bu xili kuyning pastga tomon ravon harakatida qo'llanadi.

«Yevgeniy va Onegin» operasidan

230.

Andante Chaykovskiy, Re major

Re major

Orkestr va fortepiano konserti, 2-qism

231

A musical score page for piano solo, featuring two staves. The top staff is in treble clef and 4/4 time, with the instruction "Largo" and a dynamic marking of "f". The bottom staff is in bass clef and 2/4 time. The score consists of several measures of music, with some notes having curved stems indicating slurs or grace notes.

5.5. Minor ladi. Tabiiy minor gammasi. Minor ladi bosqichlari va ularning xususiyatlari

Turg'un tovushlari birin-ketin yoki bir vaqtida eshitilgan, kichik yoki katta minor uch tovushliklaridan hosil bo'lgan minor lad minor (it.minor - kichik) ladi *deb ataladi*.

Musiqaning tarixi taraqqiyoti jarayonida, turli davrlarda va turli xalqlarda minor ladining uch xili, ya'ni tabiiy, garmonik va melodik xillari tarkib topdi. Minor ladining tovushlari tonikadan oktavagacha oraliqda birin-ketin tartibda joylashgan minor gammasini hosil qiladi. Ko'rinishiga ko'ra minor ladi xiliga bog'liq holda minor gammasi tabiiy, garmonik va melodik bo'lishi mumkin.

Minor gammasingning barcha xillarida turg'un va noturg'un tovushlari major gammasingidagidek tartibda almashinib turadi. Gammaning I-III-V bosqichlari turg'un bosqichlar, II-IV-VI-VII bosqichlari esa, noturg'un bosqichlardir. Minor gammasingning bosqichlari ham major gammasingidagidek nomlanadi, ya'ni I bosqich tonika, II bosqich pastga yetaklovchi tovush, III bosqich yuqoriga medianta, IV subdominanta, V dominanta, VI submedianta va VII bosqich yuqoriga yetaklovchi. Minor uch tovushligining turg'un tovushlari tertsiya bo'yicha joylashadilar. I va III bosqich orasida kichik tertsiya, III va V bosqichlari orasida esa, katta tertsiya joylashadi. Minor uch tovushligining ikki chetdag'i tovushi sof kvintani hosil qiladi:

232.

A musical score consisting of three measures. The first measure has a bass clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. It contains a single note. The second measure has a treble clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. It contains a single note. The third measure has a treble clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. It contains a single note. Below the measures are labels: 'Kich 3' under the first measure, 'Kat 3' under the second, and 'Sof 5' under the third.

Minor uch tovushligi tertsiyalari major uch tovushligi tertsiyalariga nisbatan teskari joylashganlar.

Minor ladining gammasi major ladi singari yetti bosqichdan iborat. Minor ladining gammasi major ladining gammasidan sekundalarining joylashishi tartibi bilan farq qiladi. Tabiiy minor gammasida sekundalari kat.2, kich.2, kat.2, kat.2, kich.2, kat.2, kat.2 tartibida joylashadilar.

La minor a-moll

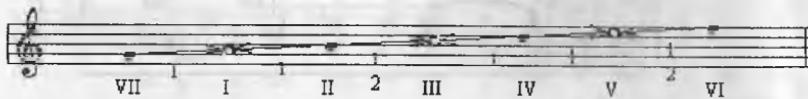
233.

Tabiiy minordagi noturg'un tovushlarning joylashuv tartibi majordagi noturg'un tovushlar joylashuv tartibidan farq qiladi. Minordagi yarim tonliklar tortilishi quyidagi tartibda bo'ladi, ya'ni II bosqich III bosqichga, VI bosqich V bosqichga tortiladi. Yetakchi tovushlar bir tonga tonikaga qarab tortiladi. Tabiiy minorda noturg'un tovushlarning tortilishi:

La minor a-moll

234.

Tabiiy minorga misollar:

Qo'zichog'im

235.

Presto

A. Halimov

Paxta qo'shig'i

236.

Allegretto

M. Leviyev

Ol - tin pax - ta oq pax - ta, biz sen - ga i - noq pax -
ta T - rak - tor - da yer hay - dab, E - ka - di - lar a - way - lab,
Qi - shin - yo - zin ish - lay - di kol - xoz - chi - lar bel boy - lab.
Qi - shin - yo - zin ish - lay - di kol - xoz - chi - lar bel boy - lab.

5.6. Garmonik va melodik minor. Minor tonliklari. Parallel tonliklar. minor tonliklarining kvinta do'irasi

Musiqa san'atining tarixiy taraqqiyoti jarayonida minor ladi ham o'z taraqqiyotida bir necha bor o'zgardi. Bu o'zgarishlar undagi asosiy bosqichlardan ayrimlarining alteratsiya qilinishi bilan bog'liqidir, bu hol noturg'un tovushlarning tortilish darajasiga ham ta'sir qilgan.

Tabiiy ko'rinishdagi minordan tashqari, minorning boshqa ko'rinishlari garmonik, melodik xillari ham keng qo'llanila boshladи. Garmonik minor tabiiy minordan VII bosqichning ko'tarilishi bilan farq qiladi. VII bosqichning ko'tarilishi yuqoriga boshlovchi tovush tortilishini yanada kuchaytirishga bog'liq. Garmonik minor gammasi sekundalarining birin-ketin joylashuviga tartibi quyidagicha: kat.2, kich.2, kat.2, kat.2, kich.2, ort.2, kich.2.

Garmonik la minor a-moll

237.

Tonlar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Bosqichlar I								

Garmonik minor gammasingin xarakterli xususiyatlardan biri VI bosqich bilan VII bosqich orasida ortirilgan sekundanining hosil bo'lishidir.

Garmonik minor uchun misollar:

238.

Andante cantabile

Alla

Rus xalq qo'shig'i

Tinchlik kurashchilar qo'shig'i

239.

Marsh sur'atida mardonavor

V.Muradeli

Melodik minor tabiiy minordan VI va VII bosqichlarining ko'tarilishi bilan farq qiladi. VI bosqichning ko'tarilishi (melodik minor gammasingin yuqoriga tomon harakati vaqtida) gammaning teng joylashuviga yordam qiladi. Bunda birinchi

bosqichga qarab yarim ton tortilgan yuqoriga boshlovchi tovushning saqlanishi lozim. Melodik minor gammasi pastga tomon harakat qilganda undiqi tortilgan bosqichlar saqlanmaydi. Gamma pastga tomon tabiiy minor bosqichlari bo'yicha harakat qiladi. Bu tabiiy minoring pastga tomon harakati vaqtida VI bosqichning xususiyatini, ya'ni V bosqichga intilishini tiklash bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, pastga tomon qilingan harakat vaqtida VII bosqichni ko'tarish zarurati qolmaydi.

Musiqada melodik minor gammasi bosqichlari bo'ylab pastga tomon harakatlanish hollari ham uchraydi. (bunda VI va VII bosqichlar ko'tariladi)

Melodik minor gammasi sekundalarining birin-ketin yuqoriga tomon harakat qilishi quyidagi tartibda-bo'ladi: kat.2, kich.2, kat.2, kat.2, kat.2, kat.2, kich.2

Melodik la minor a-moll

240.

Melodik minorga misollar:

Ne iskushay (Aldama)

241.

Moderato

M. Glinka

Tabiiy, garmonik va melodik minor gammalarini quyidagi jadvaldan taqqoslash orqali ularning o'zaro farqini bilib olish qiyin emas.

(Butun va yarim tonliklar)

Tabiiy 1, 1/2, 1, 1/2, 1, 1;

Garmonik 1, 1/2, 1, 1, 1/2, 1, 1/2;

Melodik 1, 1/2, 1, 1, 1, 1, 1/2;

Minor ladi tonalliklari ham major ladi tonalliklari kabi bir-biriga yondoshdirilar: Minor tonalligi alteratsiya belgilarinining birin-ketin ko'paya borishi ham major tonalliklari singari bo'lib, sol kaliti bo'yicha yuqoriga tomon diezlar yoziladi, sof kvinta bo'yicha pastga tomon bemollar yoziladi. Tabiiy ko'rinishdagi major va minorda bir xil tovushlar bo'ladi. Kalit belgisi bir xil bo'lgan major va minor tonalliklari parallel tonalliklar *deyiladi*. Masalan:

242.

243.

Parallel minor tonikasi major tonikasidan kichik tersiya pastga joylashadi yoki parallel minor tonikasi unga parallel bo'lgan majorning oltinchi bosqichi hisoblanadi. Agar major tonalligi yaxshi o'zgartirilsa, minor tonalligini topish qiyin emas. Minor tonalligi birin-ketin hosil bo'ladigan diezlar har bir gammaning ikkinchi bosqichiga to'g'ri keladi. Bemollar esa VI bosqichiga to'g'ri keladi.

Minor tonalliklarining alteratsiya belgilari kalit yonida yoziladi. VI-VII bosqichlarning xromatik o'zgarishi natijasida hosil bo'ladigan tasodifiy belgilarnotalar oldiga yoziladi. Minor tonalliklarining soni ham major tonalliklari soniga tengdir, ya'ni ular ham 15 ta bo'ldi. Bu tonalliklar nomlarining hosil bo'lishi major tonalliklariga o'xshashdir. Minor ladi harfiy sistema bo'yicha moll (lot.molis-yumshoq, bo'sh) so'zi bilan yoziladi. Masalan, la minor yoki a-moll, do minor yoki c-moll.

Barcha minor tonliklari bir-biriga yondosh bo'lib, quyidagi tonalliklardan tarkib topadi.

Diezli minor tonalliklari.

244.

Mi minor

c-moll

Tabiiy	Garmonik
	

245.

Si minor

h-moll

	
---	---

246.

Fa# minor

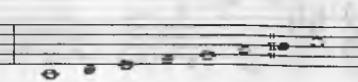
fis-moll

	
---	---

247.

Do# minor

cis-moll

	
---	---

248.

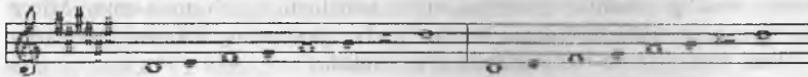
Sol# minor

gis-moll

	
---	---

249.

Re[#] minor
dis-moll

250.

La[#] minor
ais-moll

Melodiklar

Turg'un.
tovushlar

Noturg'un
tovushlar

251.

Mi minor
e-moll

252.

Si minor
h-moll

253.

Fa[#] minor
fis-moll

254.

Do[#] minor
cis-moll

255.

Sol[#] minor
gis-moll

256.

Re[#] minor

d-is-moll

257.

La[#] minor

a-is-moll

Bemolli minor tonalliklari

258.

Re minor

d-moll

Tabiiy

Garmonik

A comparison of two scales for Re minor (d-moll) on a six-string guitar. The left staff, labeled 'Tabiiy', shows a standard major scale: D, E, F#, G, A, B, C#. The right staff, labeled 'Garmonik', shows a harmonic minor scale: D, E, F#, G, A, B, C#.

259.

Sol minor

g-moll

A comparison of two scales for Sol minor (g-moll) on a six-string guitar. The left staff, labeled 'Tabiiy', shows a standard major scale: G, A, B, C, D, E, F#. The right staff, labeled 'Garmonik', shows a harmonic minor scale: G, A, B, C, D, E, F#.

260.

Do minor

c-moll

A comparison of two scales for Do minor (c-moll) on a six-string guitar. The left staff, labeled 'Tabiiy', shows a standard major scale: C, D, E, F, G, A, B. The right staff, labeled 'Garmonik', shows a harmonic minor scale: C, D, E, F, G, A, B.

261.

Fa minor

f-moll

A comparison of two scales for Fa minor (f-moll) on a six-string guitar. The left staff, labeled 'Tabiiy', shows a standard major scale: F, G, A, B, C, D, E. The right staff, labeled 'Garmonik', shows a harmonic minor scale: F, G, A, B, C, D, E.

262.

Si^b minor

b-moll

A comparison of two scales for Si^b minor (b-moll) on a six-string guitar. The left staff, labeled 'Tabiiy', shows a standard major scale: B, C, D, E, F, G, A. The right staff, labeled 'Garmonik', shows a harmonic minor scale: B, C, D, E, F, G, A.

263.

Mi**♭** minor
es-moll

264.

La**♭** minor
as-moll

Melodiklar

Turg'un. Noturg'un
tovushlar tovushlar

265.

Re minor
d-moll

266.

Sol minor
g-moll

267.

Do minor
c-moll

268.

Fa minor
f-moll

269.

Si**♭** minor
b-moll

270.

Mi $\flat$ minor

es-moll

271.

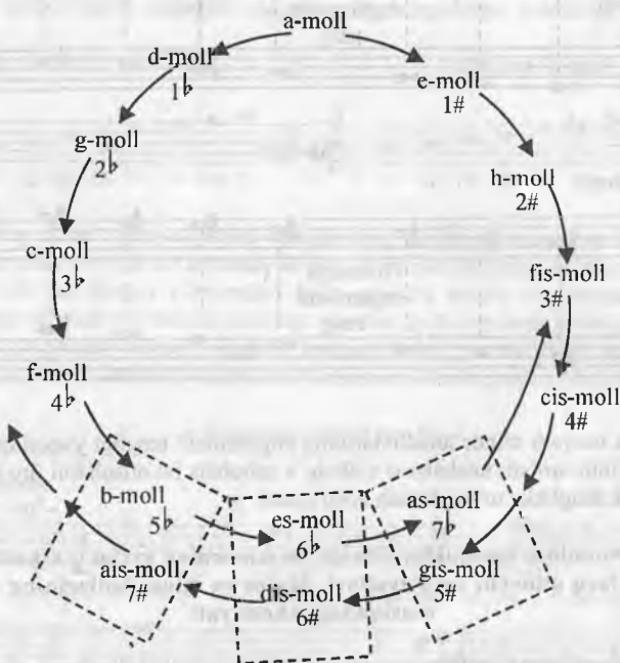
La $\flat$ minor

as-moll

Yondosh minor tonalliklari bir-biridan sof kvinta oralig'ida joylashganligi sababli minor ladining barcha tonalliklari mustaqil kvinta davrasini hosil qiladi. Minor tonalliklarining kvinta doirisasi

272.

Minor tonalliklarining umumiy miqdori major tonalliklari singari olti tonallikka ega. Bular quyidagilar: Musiqada engarmonik teng tovushlar va intervalllar bo'lganidek engarmonik teng tonalliklar ham uchraydi.

273.

gis-moll

Sol# minor

La major   as-mollga
engarmonik
teng

274.

dis-moll

Re# minor

Mi major   es-mollga
engarmonik
teng

275.

ais-dur

La# minor

Si major   b-mollga
engarmonik
teng

Diezli va bemolli minor tonalliklarining engarmonik tengligi yuqorida keltirilgan misoldan ko'rilib turibdi, talabalar o'z cholq'u asbobida bu misollarni ijro etib ko'rsa, bu engarmonik tenglikka to'la ishonch hosil qiladi.

5.7. Nomdosh tonalliklar. Major va minorning ayrim o'xshash va farq qiluvchi xususiyatlari. Major va minor ladlarining musiqadagi ahamiyati

Bir xil tonikadan tuzilgan major va minor tonalliklari nomdosh tonalliklar deyiladi. Nomdosh major va minorning tabiiy gammalari bir-biridan uchta bosqichi bilan farq qiladi, bular III-VI-VII bosqichlaridir. Minorda ko'satilgan bosqichlarning har biri majorning shu bosqichlaridan xromatik yarim ton pastda joylashgan bo'ladi.

Do major C-dur
276.

A musical staff in G major (C-dur) with seven vertical stems. Below the staff are Roman numerals I through VII, with '(I)' under VII. The notes correspond to the scale: I, II, III, IV, V, VI, VII (I).

do minor c-moll

I II III IV V VI VII (I)

A musical staff in G minor (c-moll) with seven vertical stems. Below the staff are Roman numerals I through VII, with '(I)' under VII. The notes correspond to the scale: I, II, III, IV, V, VI, VII (I).

Nomdosh major va minorning garmonik xillari bir-biridan III bosqichining boshqa-boshqa eshitilishi bilan farq qiladi. Bularning o'xshash tomoni har ikkalasida ham VI va VII bosqichlari orasida orttirilgan sekunda mavjud bo'lishidir. masalan:

La major A-Dur
277.

A musical staff in A major (A-Dur) with seven vertical stems. Below the staff are Roman numerals I through VII, with '(I)' under VII. The notes correspond to the scale: I, II, III, IV, V, VI, VII (I).

la minor a-moll

I II III IV V VI VII (I)

Melodik minor tabiiy nomdosh majordan III bosqichning eshitilishi bilan farq qiladi, m:

La major A-Dur
278.

A musical staff in A major (A-Dur) with seven vertical stems. Below the staff are Roman numerals I through VII, with '(I)' under VII. The notes correspond to the scale: I, II, III, IV, V, VI, VII (I).

la minor a-moll

I II III IV V VI VII (I)

Musiqaning ta'siri xilma-xil ifoda vositalarining o'zaro munosabatda bo'lishidan yuzaga keladi, lekin ma'lum bir mazmun va harakterni aks ettirishda ladning ahamiyatiga kattadir. Bir xil lad boshqa elementlari bilan ma'lum tarzda aloqador bo'lganida musiqaga xilma-xil ohanglar berishi mumkin, masalan, turli davrlarda yashab ijod etgan kompozitorlar, xususan hozirgi zamon kompozitorlari qo'shiqlari, musiqalarida g'amgin, jiddiy, keskin dramatik mazmunni ifodalovchi asarlari minor ladida yoziladi. Masalan:

Kimning xati chiroyli

279.

Allegretto

S.Xayitboyev

A musical score for 'Kimning xati chiroyli' by S. Xayitboyev, Allegretto. The score consists of three staves of music with lyrics below them. The lyrics are:

So - lish - ti - rib ko' - ray - lik Kim - ning xa - ti chi - roy - lik

Qa - ni o - chung daf - tar - ni Me - ni - ki - day zat bor - mi?

Ko' - ring ha - mi - sha harfim - ni qi - ziq - ti - rar har kim - ni Har - fira a - niq go' - zal shox

Omon ariasi
«Zaynab va Omon» operasidan

280.

Andante

D. Zokirov

Muqaddas urush

281.

Andante

A. Aleksandrov

Musiqada tantana, g'alaba, shodlik kayfiyatları major ladida ifodalanadi:

Sportchilar Marshi

282.

Allegro

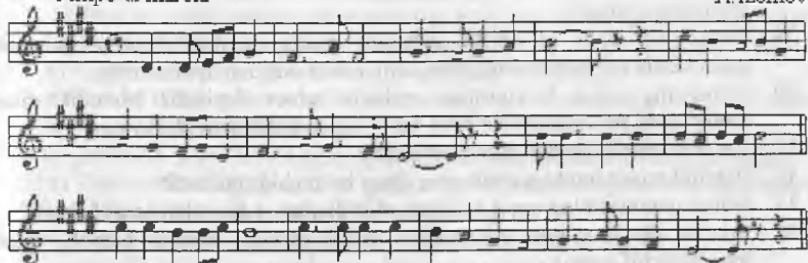
R. Hamroyev

Yoshlik bayrami

283.

Tempo di marcia

X. Izomov

Savollar va topshiriqlar

1. Turg'un tovushlar deb nimaga aytildi?
2. Asosiy turg'un tovush qanday ataladi?
3. Kuyning turg'un tovushlariga kiritilmaydigan tovushlar qanday nom bilan ataladi?
4. Noturg'un tovushlarning turg'un tovushlariga o'tishi nima deyiladi?
5. Lad nima?
6. Major ladi deb nimaga aytildi?
7. Major ladida nechta tovush bor?
8. Gamma nima?
9. Gamma hosil qiluvchi tovushlar nima deb ataladi?
10. Major gammasingning bosqichlari qanday tartibda joylashadi?
11. Gamma bosqichlarining har biriga raqamlar, belgilardan tashqari yana qanday nomlar qo'yilgan?
12. Qanday bosqichlar asosiy bosqichlar deyiladi?
13. Qanday bosqichlar turg'un bo'ladi?
14. Gammalarning qaysi bosqichlari turg'un bosqichlar sari qaysi tomonga tortildi?
15. Tonallik deb nimaga aytildi?
16. Tonalliklar nomi nimadan hosil bo'ladi?
17. Barcha major tonalliklari qanday ajratiladi?
18. Barcha diezli major tonalliklarini aytib bering.
19. Barcha bemolli major tonalliklarini aytib bering.
20. Qanday tonalliklar yondosh tonalliklar deyiladi?
21. Diezli major gammalarining qaysi bosqichiga navbatdag'i diez hosil bo'ladi?
Bemolli major gammalarida bemol qanday hosil bo'ladi?
22. Diezli va bemolli tonalliklarda kalit yonidagi belgilarinining hosil bo'lishi tartibini aytib bering.
23. Tonalliklarning yondoshli qoidasi bo'yicha joylashuv tartibiga nima deyiladi?
24. Engarmonik teng bo'lgan major tonalliklarini aytib bering.
25. Garmonik major deb nimaga aytildi?
26. Qaysi ladga minor ladi deyiladi?

27. Tabiiy major gammasida sekundalarning birin-ketin kelish tartibini aytib bering.
28. Tabiiy minorning turg'un bo'lmagan tovushlari qaysi tomonga va qanday intervalga intiladi?
29. Minorning qaysi ko'rinishi гармоник minor deyiladi? Гармоник minor gammasida sekundalarning birin-ketin kelish tartibini aytib bering.
30. Minorning qaysi ko'rinishiga melodik minor deyiladi? Melodik minor gammasida sekundalarning birin-ketin kelish tartibini aytib bering.
31. Parallel tonalliklar deb nismaga aytildi?
32. Parallel minor tonikasi majorsining qaysi bosqichida bo'ladi?
33. Minor gammasingning qaysi bosqichlarida diezlar va bemollar hosil bo'ladi?
34. Barcha diezli minor gammalarini sanab bering. Barcha bemolli minor gammalarini sanang.
35. Barcha diezli minor gammalaridagi tasodifiy belgilarni aytib bering. Bemolli minor gammalaridagi tasodifiy belgilarni sanang.
36. Engarmonik teng minor tonalliklarini aytib bering.
37. Qanday tonalliklar nomdosh tonalliklar deyiladi?
38. Nomdosh tonalliklar bir-biridan nechta kalit belgisi bilan farqlanadi?
39. Tabiiy major va minor nomdosh tonalliklari qaysi bosqichlari bilan farq qiladi?
40. Garmonik ko'rinishdagi major va minor nomdosh tonalliklari qaysi bosqichlari bilan farq qiladi?
41. Melodik minor va tabiiy major nomdosh tonalliklari qanday bosqichlarda bo'lishi bilan farq qiladi?
42. Minor ladida qanday mazmun ifoda etiladi?

Mashqlar Og'zaki mashqlar

1. Yuqoriga va pastga tomon birin-ketin harakatda bo'lgan major gammasingning tovushlarini aytib bering.
2. Barcha major tonalliklaridagi turg'un va noturg'un tovushlarni aytib bering.
3. Barcha major tonalliklaridan turg'un tovushlar va ularning har birini tortuvchi turg'un tovushlarni aytib bering. Masalan: sol major tonalligida: fa-sol, la-sol, la-si, do-si, do-re, mi-re.
4. Garmonik major gammasi tovushlarining birin-ketin yuqoriga va pastga tomon harakatini aytib bering.
5. a) tabiiy majorning barcha gammalaridagi tovushlarning yuqoriga va pastga tomon birin-ketin harakatini aytib bering.
b) xuddi shu tartibda garmonik minorning gammalarini yozib ko'rsating.
v) xuddi shu tartibda melodik minorning gammalarini yozib ko'rsating.
6. Barcha minor gammalaridagi turg'un va noturg'un tovushlarni aytib bering.
7. Garmonik ko'rinishdagi barcha minor tonalliklarida noturg'un tovushlarning turg'un tovushlar sari tortilishini yozib tushuntiring.
8. Major va minorning barcha gammalaridagi tovushlarning pastga va yuqoriga tomon bosqichma-bosqich harakatini yozib ko'rsating, masalan: re major gammasi yuqoriga tomon harakat qilganda: re-fa#-la-do#-mi-sol-si-re. Pastga tomon harakat qilganda: re-si-sol-mi-dot#-la-fa#-re.

9. Barcha minor va major tonalliklarini harfiy sistema bo'yicha sanab bering.

Yozma mashqlar

1. a) Barcha tabiiy major gammalarining yuqoriga va pastga tomon harakatini notalarda alteratsiya belgilarini qo'yib yozing.
b) xuddi shu tartibda garmonik major gammalarini yozing.
2. a) Barcha tabiiy major tonalliklarida noturg'un tovushlarning turg'un tovushlar tomon tortilish tartibini yozing.
b) garmonik minor tovushlarining tortilishini ham xuddi shu tartibda yozing.
3. a) Tabiiy minorning yuqori va pastga tomon harakatidagi barcha gammalarini notalariga alteratsiya belgilarini qo'yib yozing.
b) garmonik minorning gammalarini ham shu tartibda yozing.
v) melodik minorning gammalarini ham shu tartibda yozing.
4. Tabiiy va garmonik ko'rinishdagi barcha minor tonalliklaridagi noturg'un tovushlarning turg'un tovushlar tomon tortilish tartibini yozing.
5. a) Barcha major tonalliklarining harfiy belgilarini kvinta doirasi bo'yicha yozing.
b) barcha minor tonalliklarining harfiy belgilarini ham shu tartibda yozing.

Fortepiano va talabaning o'z cholg'u asbobida mashqlar

1. a) Yuqoriga va pastga temon harakatlanuvchi major gammalarini chaling.
b) xuddi shu gammalarini turli bosqichlarda chaling, masalan, III bosqichdan la major gammasi.

284.

2. Berilgan tovushni o'z ichiga olgan major gammalarini chaling, masalan, fa major I bosqich, mi major II bosqich, re major III bosqich, do major IV bosqich, si major V bosqich, la major VI bosqich, sol major VII bosqich.

3. Garmonik major gammalarini chaling.

4. a) Tabiiy garmonik va melodik minor gammalarining yuqoriga va pastga tomon harakatini chaling.

b) xuddi shu gammalarini turli bosqichlarda chaling, masalan, IV bosqichdan melodik sol minor gammasi.

285.

5. Berilgan tovushlarni o'z tarkibiga olgan tabiiy, garmonik va melodik minor gammalarini chaling, masalan, do# tovushidan quyidagi garmonik minor gammalari chalinadi. Do# minor I bosqich, si minor II bosqich, la# minor III bosqich, sol#minor IV bosqich, fa# minor II bosqich, re VII bosqich

6. a) Tabiiy va garmonik major noturg'un tovushlarining turg'un tovushlariga tortilishini tartibi bilan chaling.

b) tabiiy va garmonik minorda ham shu tartibda chaling.

7. Major tonalliklaridagi diatonik sekvensiyalarini chaling. Bunda quyida ko'rsatilgan melodik figuralarni gammaning barcha bosqichlarida uning yuqoriga va pastga tomon harakatiga qarab ko'chiring.

286.

Garmonik va melodik minorning barcha tonalliklarda diatonik sekvensiyalarni chaling. Bunda quyida ko'rsatilgan melodik figuralarni gammaning barcha bosqichlarida uning yuqoriga va pastga tomon harakatiga qarab chaling.

287.

288.

VI BOB. MAJOR VA MINOR TONALLIKLARINING INTERVALLARI

6.1. Tabiiy major va tabiiy minor intervallari

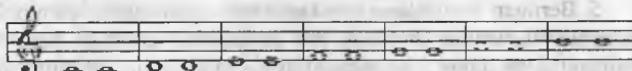
Tabiiy major va tabiiy minor bosqichlari faqat diatonik intervallar hosil qiladi. Har bir bosqichdan prima, sekunda, tertsiya, kvarta va boshqa intervallarni tuzish mumkin. Qayd etilgan intervaldan har birining sifat miqdorini, ya'ni qaysi biri sof, kichik, katta ekanligini aniqlash zarur. Yondosh intervallardan har birining umumiy soni ladning yetti bosqichi soniga teng bo'ladi.

Tabiiy major intervallari jadvali

Interval nomi	Mazkur xildagi interval-lar soni	I	II	III	IV	V	VI	VII
---------------	----------------------------------	---	----	-----	----	---	----	-----

289.
Sof prima

7

Kichik sekunda 2

Katta sekunda 5

Kichik tertsiya 4

Katta tertsiya 3

Sof kvarta 6

Ort.kvarta 1

Kam.kvinta 1

Sof kvinta 6

Kichik seksta 3

Katta seksta 4

Kichik septima 5

Katta septima 2

Sof oktava 7

Interval
nomi
Mazkur
xildagi
interval-
lar soni

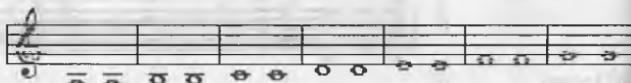
Tabiiy minor intervallari jadvali

Bosqichlarning tuzilishi
La minor

I II III IV V VI VII

290.

Sof
prima 7

Kichik
sekunda 2

Katta
sekunda 5

Kichik
tertsiya 4

Katta
tertsiya 3

Sof
kvarta 6

Orit.
kvinta 1

Kam.
kvinta 1

Sof
kvinta 6

Kichik
seksta 3

Katta
seksta 4

Kichik
septima 5

Katta
septima 2

Sof
oktava 7

Yuqorida keltirilgan major va minor jadvali intervallarini o'rganishni esda saqlash uchun quyidagi larda ahamiyat berish lozim:

1. Tabiiy major va minorda o'xshash intervallar hosil bo'ladi va ularning soni bir-biriga teng.

2. Minorda majorga o'xshagan barcha intervallar majordaiga qaraganda ikki bosqich yuqorida joylashganlar. Masalni, majorda katta tertsiya I, III, IV bosqichlarda joylashsa, minorda esa, III, VI va VII bosqichlarda joylashadi.

291.

	C-dur	a-moll
I	G	E
IV	A	F#
V	B	G
III	C	A
VI	D	C
VII	E	D

3. Major intervallarini o'rganishning tez esda qoladigan intervallardan avval sof intervallar (sof prima, sof oktava, sof kvarta) va sof kvinta so'ng kichik va katta intervallarni (kichik sekunda, kichik tertsiya, kichik seksta, kichik septima, katta sekunda, katta tertsiya, katta seksta, katta septima)ni o'rganishdan so'ng esa uchtonlik hosil qiladigan bosqichlardan boshlash ma'qul.

4. Major intervallari o'rganilgach, ularni minor intervallarining joylashishi bilan taqqoslash unchalik qiyin emas. Shu yo'sinda major va minor bosqichlarining intervallarini o'zlashtiriladi. Umuman olganda majorda mavjud bo'lgan intervallar minorda ham mavjud, faqat ular bosqichlari bilan farq qiladi. Masalan, kichik sekunda majorda ham ikkita, minorda ham ikkita. Agar bu kichik sekundalar majorda III va VII bosqichda joylashsa, minorda ular II va V bosqichda joylashadilar va h.k.

6.2. Garmonik major va garmonik minor intervallari

Xarakterli intervallar

Garmonik majorda VI bosqichning yarim tonga pasaytirilishi va garmonik minorda esa, VII bosqichning yarim tonga ko'tarilishi sababli bu lardarda hosil bo'lgan intervallari tabiiy ko'rinishdagi major va minor intervallaridan farq qiladilar. Avvalo garmonik major va garmonik minorda hosil bo'ladigan intervallar tabiiy ko'rinishda uchramaydilar. Musiqa amaliyotida bu xildagi intervallarni xromatik yoki xarakterli intervallar nomi bilan ataydilar. Bu xildagi intervallar faqat garmonik major yoki garmonik minorga xos bo'lgan intervallardir. Xarakterli intervallar to'rtta, ular: orttirilgan 2, kamaytirilgan 7, orttirilgan 5 va kamaytirilgan 4 dan iborat. Bu holat qayd etilganidek, majorda VI bosqichning pasaytirilishi bilan hosil bo'ladi.

292.

C-dur garmonik

	VI bosqichdan ort. 2	VII bosqichdan kam. 7	VI bosqichdan ort. 5	III bosqichdan kam. 4
	G-A	A-B	G-D	E-A

Minorda esa VII bosqichning ko'tarilishi bilan hosil bo'ladi

293.

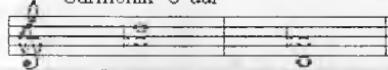
a-moll garmonik

	VI bosqichdan ort. 2	VII bosqichdan kam. 7	III bosqichdan ort. 5	VII bosqichdan kam. 4
	E-F#	F#-G	E-B	B-E

Ayrim diatonik intervallarning shakli o'zgaradi, chunonchi sof kvarta bilan sof kvinta o'rniga orttirilgan 4 bilan kamaytirilgan 5 shaklida ikkita uch tonlik sodir bo'ladi.

294.

Garmonik C-dur

VI bosqichdan
ort. 4

II bosqichdan
kam. 5

Garmonik a-moll

IV bosqichdan
ort. 4

VII bosqichdan
kam. 5

Eslatma: Tabiiy major va tabiiy minor bosqichlaridan tuziladigan intervallarni amaliy jihatdan bilish, albatta zarur bo'lsa, garmonik major va garmonik minorda ularning qaysi bosqichlardan tuzilganligini bilish bilan chegaralanish mumkin:

- xarakterli intervallar;
- katta va kichik sekundalar;
- katta va kichik tertsiyalar (uchtovushliklar tuzish uchun bilish zarur);
- orttirilgan kvartalar va kamaytirilgan kvintalar;

Garmonik minorning intervallari jadvali

Interval nomi	Mazkur xildagi interval-lar soni	I	II	III	IV	V	VI	VII
---------------	----------------------------------	---	----	-----	----	---	----	-----

295.

Sof prima

7

Kichik sekunda

3

Katta sekunda

3

Ort. sekunda

1

Kichik
tertsiya

4

Katta
tertsiya

3

Kam.
kvarta

1

Sof
kvarta

4

Ort.
kvarta

2

Kam.
kvinta

2

Sof
kvinta

4

Ort.
kvinta

1

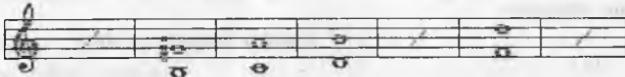
Kichik
seksta

3

Katta
seksta

4

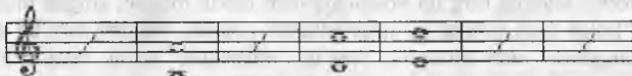
Kam.
septima

1

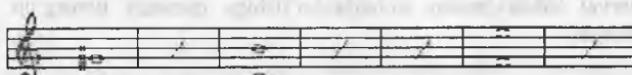
Kichik
septima

3

Katta
septima

3

Sof
oktava

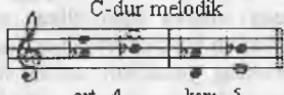
7

Melodik ladlarda yangi intervallar hosil bo'lmaydi. Bu yerda xarakterli intervallardan oldingi bosqichlardan kamaytirilgan 4 va orttirilgan 5 qoladi. Bundan tashqari ba'zi bir intervallarning o'trin almashinuvsi sodir bo'ladi, ya'ni o'zaro almashuvchi ikki juft uch tonlar qo'shni bosqichlarda bo'ladi:

296.

C-dur melodik

ort. 4

kara. 5

a-moll melodik

ort. 4

kam. 5

6.3. Turg'un va noturg'un intervallar. Turg'unlik bilan ohangdoshlik (konsonans) o'rtasidagi, noturg'un ohangdoshlik (konsonans) bilan noohangdoshlik (dissonans) o'rtasidagi farq. Noturg'un intervallarning tortilish bo'yicha yechilishi. Noohangdosh (dissonans) intervallarning yechilishi

Lad bosqichlari yordami bilan tuzilgan har qanday interval o'zining akustik, ya'ni ohangdosh (konsonans) yoki noohangdosh (dissonans) bo'lishidan tashqari, turg'un yoki noturg'un bosqichlardan tuzilganligiga qarab, boshqacha ohanglarda eshitilishi mumkin. Uning lad xususiyati aniqlanadi. Ana shu nuqtai nazaridan

intervallar turg'un va noturg'un intervallarga ajratiladi. Bunday hollarda har bir ohangdosh intervallar ham lad nuqtai nazaridan turg'un bo'lavermasligini aniqlash zarur. Masalan:

Gulzor haqida qo'shiq

297.

Allegro moderato

G. Qodirov

Yuqorida keltirilgan misolda katta 3 fa-la turg'un interval hisoblanadi, chunki u interval ladning turg'un bosqichlaridan tarkib topgan, qolgan intervalar esa ohangdosh bo'lsalar ham noturg'un intervallardir. Demak biringina turg'un tovushlardan tuzilgan ohangdosh intervallargina turg'un intervallar bo'la oladi. Ohangdosh intervallar noturg'un intervallardan tuzilsa, yoki bitta noturg'un va bitta turg'un bo'lgan tovushlardan tuzilsa ham ular noturg'un intervallar bo'ladi. Har qanday noohangdosh interval ladda qanday holatda bo'lishiga qaramay noturg'un interval hisoblanadi. Masalan:

Olkish erlar xori

298.

Moderato

F. Nazarov

Yuqorida keltirilgan misolda noohangdosh intervallar ohangdosh intervallar bilan almashinib turadi, ammo ularning ohangdoshlari ham, noohangdoshlari ham turg'un emas. Misolda turg'un intervallar ayollar xorida oxirgi kichik tertsiya hosil qilgan sol #-si intervali va erkaklar xori oxiridagi katta tertsiya hosil qilgan mi-sol# turg'un intervallardir, chunki ular ladning mi-sol-si turg'un bosqichlaridan tuzilgan.

Noohangdosh va noturg'un intervallarning yechilishi ustida fikr yuritadigan bo'lsak, noohangdosh intervallarning ohangdosh intervallarga o'tishi, noohangdosh intervallarning yechilishi *deyiladi*, noturg'un intervallarning turg'un intervallarga o'tishi esa noturg'un intervallarning yechilishi *deb ataladi*. Noohangdosh interval ohangdosh intervalga yechilganda ohangdosh intervalning turg'un bo'lishi yoki bo'lmasligi hech qanday ahamiyat kasb etmaydi, ammo noturg'un interval turg'un intervalga o'tgandagina u yechilgan hisoblanadi.

Noohangdosh va noturg'un intervallarning yechilishini ma'lum lad qoidalari asosida o'rganish lozim, chunki ularning musiqa amaliyotida qo'llanishi va yechilishi noturg'un tovushlarning turg'un tovushlarga tortilishi qoidasiga asoslanadi. Shuning uchun ham biror intervalning yechilishini bilish uchun dastlab u qaysi tonallikda ekanligini aniqlash lozim bo'ladi.

Quyida major va minor tonalligida ohangdosh bo'lmagan intervallning yechilishiga misollar keltiriladi.

299.

C-dur

Katta 2 va kichik 7 ning yechilishi.

A musical staff with four measures. The first measure is labeled 'kat 2' and 'c-moll'. The second measure is labeled 'kat 2'. The third measure is labeled 'kich 7'. The fourth measure is labeled 'kich 7'.

a) C-dur

A musical staff with four measures. The first measure is labeled 'kat 2'. The second measure is labeled 'kat 2'. The third measure is labeled 'kich 7'. The fourth measure is labeled 'kich 7'.

b) C-dur

A musical staff with four measures. The first measure is labeled 'kat 2'. The second measure is labeled 'kat 2'. The third measure is labeled 'kich 7'. The fourth measure is labeled 'kich 7'.

v) C-dur

A musical staff with four measures. The first measure is labeled 'kat 2'. The second measure is labeled 'kat 2'. The third measure is labeled 'kich 7'. The fourth measure is labeled 'kich 7'.

g) c-moll

A musical staff with four measures. The first measure is labeled 'kat 2'. The second measure is labeled 'kat 2'. The third measure is labeled 'kich 7'. The fourth measure is labeled 'kich 7'.

b) noohangdosh holatdagi sof kvintalarning yechilishi: (akkordlarning pastki tovushidan uning birorta yuqori tovushi hosil bo'ladigan sof kvarta ohangdosh hosil bo'ladidi).

300:

A musical staff with three measures. The first measure is labeled 'C-dur' and 'sof 4'. The second measure is labeled 'c-moll' and 'sof 4'. The third measure is labeled 'sof 4'.

v) Kichik 2 va katta 7 ning yechilishi

301.

A musical staff with four measures. The first measure is labeled 'C-dur'. The second measure is labeled 'kich 2'. The third measure is labeled 'kat 7'. The fourth measure is labeled 'kich 2'.

g) uchtovushlikning yechilshida har ikkala tovush ham tortilishi tomon bir bosqich o'tadi, orttirilgan kvartada ikki tomonga, kamaytirilgan kvintada bir-biriga qarab yo'naladi:

302.

C-dur garmonik

303.

a-moll garmonik

O'lakashunoslar qo'shig'i

304.

Tempo di marcia

K. Abdullayev

To'rtinchi sonatina, 3-qism

305.

Allegro

V. Mozart

Eslatma: Uch tonlik bosqichlardan birortasining tasodifiy xromatik o'zgarishi natijasida hosil bo'lishi mumkin. Bunda uning tarkibida turg'un tovush bo'lsa va yechilish zarurati paydo bo'lsa, u o'z o'rniда qoladi. Noturg'un tovush esa tortilish tomonga qarab yo'naladi. Masalan:

306.

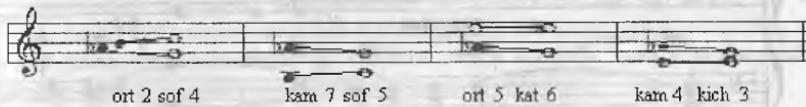
C-dur

Xarakterli intervallarning yechilishi tartibi ham noturg'un tovushlarning yechilishi tartibiga o'xshash bo'ladi: xarakterli intervallar tarkibida ikkita noturg'un tovush bo'lsa, ularning har ikkalasi tortilish tomonga qarab turg'un tovushlarga (ort.2 va kam.7) o'tadi, agarda bitta turg'un tovushi bo'lsa, bu tovush o'z o'mrida qoladi, noturg'un tovush esa tortilish tomonga qarab turg'un tovushga o'tadi (kam.4 va ort.5).

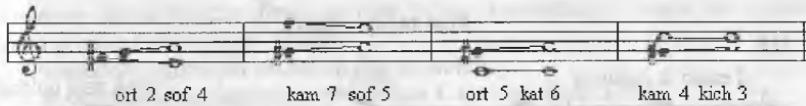
Garmonik C-dur

307.

Garmonik a-moll

308.

Lolaxon

309.

Allegretto

Uyg'ur xalq qo'shig'i

A musical staff in 2/4 time with two measures. The first measure has a single note on the first string. The second measure has a single note on the second string. Below the staff are labels: ort 2 and ort 2.

Badiha

310.

Allegretto con moto

kam 4

kam 4

E. Grek

A musical staff in 2/4 time with two measures. The first measure has a note on the first string followed by a note on the second string. The second measure has a note on the first string followed by a note on the second string. Above the staff are labels: kam 4 and kam 4. At the end of the staff is the name E. Grek.

Fortepiano uchun 2-konsert,
3-qism

311.

Moderato

Pushaymon

312.

Moderato

Men tariq ekdim

313.

Tempo di mazurca

Eslatma: Agar ladning biror bosqichini tasodifiy xromatik o'zgartirish natijasida hosil bo'lgan ort.2 va kam.7 tarkibida turg'un tovush bo'lsa, yechilish vaqtida bu tovushlar o'z o'rnida qoladi, masalan:

314.

C-dur

Barcha noturg'un ohangdosh intervallar noturg'un tovushlar tortilishi qoidasiga asosan yechiladi. Agar intervalning har ikkala tovushi turg'un bo'lsa ular qo'shni

turg'un tovushlarga o'tadi. Agar interval tovushlardan birortasi turg'un bo'lsa, u o'z or'mida qoladi, boshqasi esa turg'un tovushga aylanadi.

315.

Savollar va topshiriqlar

1. Tabiiy major va tabiiy minor bosqichlaridan qanday intervallar hosil bo'ladi?

2. a) Tabiiy majorning bosqichlaridan va qaysi bosqichlardan necha xil sof primalar; kichik sekundalar; katta sekundalar: kichik tertsiyalar; katta tertsiyalar; sof kvartalar; kamaytirilgan kvintalar; sof kvintalar; kichik sekstalar; katta sekstalar; kichik septimalar; katta septimalar; va sof oktavalar tuzilishi mumkin?

b) Tabiiy minor bosqichlaridanchi?

3. Majorda oltincli bosqichning pasaytirilishidan va minorda yettinchi bosqichning ko'tarilishdan hosil bo'lgan tabiiy ko'rinishdagi major va minorda uchraydigan intervalr qanday ataladi?

4. Xarakterli intervallar nechta va ufan qaysilar?

5. a) Garmonik majorda nechta orttirilgan 4, kamaytirilgan 5 bor?

b) Garmonik minorda bular nechta?

6. Qanday intervallar turg'un intervallari nomi bilan yuritiladi?

7. Qanday intervallar qaysi vaqtarda turg'un intervallar hisoblanadi?

8. Noohangdosh intervallar bilan noturg'un intervallarni farqi nimada?

9. Noohangdosh interval bilan noturg'un intervallarning yechilishdagi farqni tushuntiring?

10. Noohangdosh intervallarning yechilishi tartibini aytинг.

11. Noturg'un intervallarning yechilishi qoidasi nimadan iborat?

12. Uchtonlik qanday yechiladi?

13. Xarakterli intervallar qanday yechiladi? Garmonik major bilan garmonik minordagi xarakterli intervallarning yechilishiga doir misollar keltiring.

Og'zaki mashqlar

1. Tabiiy majorning barcha tonalliklari bosqichlaridan hosil bo'ladigan intervalni quyidagi tartibda tuzing:

a) barcha tonalliklarda kelishi tartibi bilan kichik sekundalar, katta sekundalar, kichik tertsiyalar va boshqalar;

b) berilgan tonallikda sekundadan boshlab hosil bo'ladigan barcha intervallarning nomini aytib be'ying.

v) berilgan tonallik gammasingning har bir bosqichidan intervallarni bir oktava oralig'ida yuqoriga tomon tuzing. Bu intervallarni aniqlang, masalan: si major tonalligining uchinchi bosqichidan: re-mi kich.2 ga; re-fa kich.3 ga; re-sol sof 4 ga; re-la sof 5 ga; re-si kich 6 ga; re-do kich 7 ga; re-re sof 8 ga;

g) tabiiy minorda ham shunday qiling.

2. a) Garmonik minorning barcha tonalliklari: ort.2, kam.7, ort.5 va kam. (xarakterli intervallarni) aytib bering.

b) kich.2 dan sof 5 gacha mayjud bo'lgan intervallarni aytib bering. Garmonik major tonalliklari dagi xarakterli intervallarni aytib bering.

Quyidagi kuylarda uchraydigan intervallarni aniqlang.

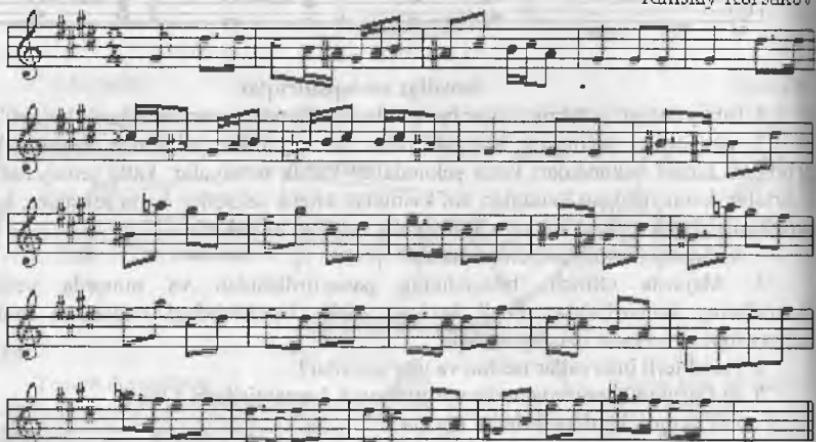
«Qorqiz»

operasidan shoh Berendey va Kupava dueti

316.

Andantino

Rimskiy-Korsakov

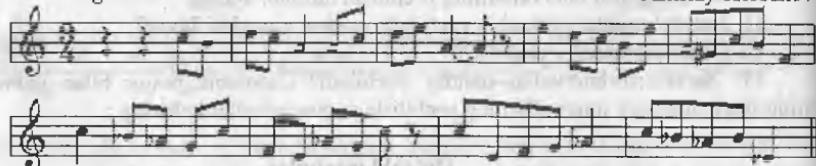
«Shohsulton haqida ertak»

operasidan Militrisa arizasi.

317.

Larghetto

Rimskiy-Korsakov

31-Preljudiya, 1-qism

318.

Andante

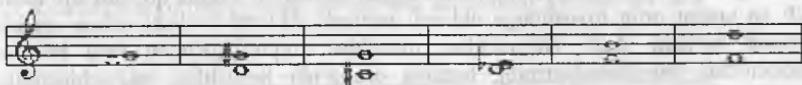
R. Glier

Yozma mashqlar

1. a) Tabiiy major diezli tonalliklarining barcha bosqichlaridan intervallar tuzing va ular hosil bo‘ladigan bosqichlarni belgilang.
  - b) tabiiy major bemolli tonalliklarini ham shu tartibda tuzing.
  - v) tabiiy minor diezli tonalliklarini ham shu tartibda tuzing.
  - g) tabiiy minor bemolli tonalliklarini ham shu tartibda tuzing.
2. a) Tabiiy majorning barcha tonalliklarini ort.4, kam.5 (uchtonlik) yechilishi bilan yozing.
  - b) garmonik majorda ham xuddi shu xilda yozing
  - v) garmonik minororda ham shu xilda yozing.
3. a) Garmonik minorning barcha diezli tonalliklarida xarakterli intervallar va ularning yechilishini yozing.
  - b) garmonik minor bemolli intervallarida ham xuddi shu tartibda yozing.
4. a) Garmonik majorning barcha diezli tonalliklarida xarakterli intervallar va ularning yechilishini yozing.
  - b) garmonik major bemolli tonalliklarida ham xuddi shu tartibda yozing.
5. Re, mi fa#, fa, sol, la, si tovushlaridan ort.2, kam.7, ort.5, kam.4 yozing, shu intervallar uchraydigan garmonik minor tonalliklarini aniqlang hamda ularning yechilishlarini yozing.
6. Do, re, mi, fa, sol, la tovushlaridan ort.2, kam.7, ort.5, kam.4 yozing, shu intervallar uchraydigan garmonik major tonalliklari aniqlang hamda ularning yechilishini yozing.
7. Quyidagi intervallarni mumkin bo‘lgan yo‘llar bilan ular uchraydigan major va minor tonalliklarida yeching, ularning tonalliklari va intervallarni belgilang.

319.

8. Quyidagi noturg‘un intervallar uchraydigan major va minor tonalliklarini aniqlang hamda yeching, ularning tonalliklari va intervallarni ko‘rsatib yozing

320.

Fortepiano va talabaning o‘z cholg‘u asbobida mashqlar.

1. a) Tabiiy major tonalliklarining barcha bosqichlaridan intervallar tuzing va chaling.
  - b) tabiiy minor tonalliklarining barcha bosqichlaridan intervallar tuzng va chaling.
2. a) Tabiiy majorning barcha tonalliklarida ort.4 va kam.5 yechib tuzing.
  - b) tabiiy minorning barcha tonalliklarida ham tuzing.
  - v) garmonik majorning barcha tonalliklarida ham tuzing.
  - g) garmonik minorning barcha tonalliklarida ham tuzing.

3. a) Garmonik minorning barcha tonalliklarida xarakterli intervallar tuzilishi va yechilishini chaling.
- b) garmonik majorning barcha tonalliklarida ham tuzilishi va yechilishini chaling.
4. Ayrim tonalliklarning xilma-xil tovushlaridan tuzilishi va yechilishi mumkin bo'lgan barcha ohangdosh bo'lmanган intervallarni chaling.
5. Ayrim tonalliklarning xilma-xil tovushlaridan tuzilishi va yechilishi mumkin bo'lgan barcha intervallarni chaling.

VII BOB. AKKORDLAR

7.1. Akkord. Uchtovushlik. Uchtovushliklar ko'rinishi.

Ohangdosh va noohangdosh uchtovushliklar.

Uchtovushliklarning aylanishi

Odatda bir vaqtida eshitiladigan ikki va undan ortiq har qanday tovushlar birikmasi ohangdoshlik hosil qiladi. Ikki tovushlik ohangdoshlik interval nomi bilan yuritiladi, uch va undan ortiq tovushlar ohangdoshligi ikki guruhga bo'linadi:

Akkordlar va akkordsiz birikmalar.

Ma'lum bir qoida yoki tartibga muvofiq joylashgan uch va undan ortiq tovushlar birikuvidan hosil bo'lgan ohangdoshlik akkorddir. Ko'pincha ayniqsa (klassik, romantik va hozirgi zamон musiqa asarlari) tertsiyaviy tartib joylashuviga muvofiq, akkord tovushlari tertsiya bo'yicha joylashtiriladi. (joylashtirish mumkin) Musiqa amaliyotida bundan tashqari akkord tovushlarining kvarta asosida joylashuvi va boshqa tartiblar ham mavjud. Demak, yuqorida aytilganlarga asoslanib tertsiya bo'yicha joylashgan yoki joylashtirish mumkin bo'lgan hamda bir vaqtida qo'shilishib eshitilgan uch va undan ortiq tovushlarga akkord *deyiladi*. Akkord bo'lishi uchun quyidagilar mavjud bo'lishi shart: Birinchidan, tovushlar miqdori uchdan kam bo'lmasligi, ikkinchidan, bu tovushlarining tertsiya oralig'iда bo'lisligi va uchinchidan bu tovushlarining bir vaqtida qo'shilib eshitilshi lozim. Har qanday uch va undan ortiq tovushlarning qo'shilib eshitilishi akkord bo'la olmaydi, bunday tovushlar qo'shilmasi akkord bo'lmanган brikmalarga kiradi, qachonki uch va undan ortiq tovush bir yo'la eshitilishi bilan birga ular tertsiya holatida joylashishi kerak. Agar akkord uchta tovushdan iborat tertsiya bo'yicha joylashgan bo'lsa, uchtovushlik *deyiladi*. Agar akkord pastki tovushdan yuqoriga qarab tuzilsa uchtovushlikni qanday holatda bo'lishi uning shu uchtovushlik tarkibiga kirdigani tertsiyalarning joylashuv tartib va holatiga bog'liq bo'ladi. Uchtovushlik to'rt xil bo'ladi:

1. Major yoki katta uchtovushlik. Major yoki katta uchtovushlik katta va kichik tertsiyalardan tuziladi, katta tertsiya pastda, kichik tertsiya esa yuqorida bo'ladi va uchtovushlikning ikki chetidagi tovushi sof kvinta intervalidan iborat bo'ladi.
2. Minor yoki kichik uchtovushlik. Minor yoki kichik uchtovushlikda kichik tertsiya pastda, katta tertsiya esa yuqorida bo'ladi, kichik va katta tertsiyadan tuziladigan uchtovushlikning ikki chetidagi tovushlari oralig'i sof kvinta hosil qiladi.
3. Ortirilgan uchtovushlik. Ikkita katta tertsiyadan iborat bo'ladi va ikki chetidagi tovushlari oralig'i ortirilgan kvintadan iborat bo'ladi.

4. Kamaytirilgan uchtovushlik. Ikkita kichik tertsiyadan tuziladi va ikki chetidagi tovushlar oralig'i kamaytirilgan kvintadan iborat bo'ladi.

Major uchtovushligi:

321. Major uchtovush minor uchtovush kam ucht ort ucht

Major va minor uchtovushliklariidan hosil bo'ladigan barcha intervallar ohangdosh intervallardir. Orttirlgan va kamaytirilgan uchtovushliklardan tuzilgan intervallar esa noohangdosh intervallardir. Ular orttirlgan 5 va kamaytirilgan 5 dan iborat. Demak, major va minor uchtovushliklari ohangdosh bo'ladi, orttirlgan va kamaytirilgan uchtovushliklar esa noohangdosh bo'ladi. Akkord tovushlari tertsiya bo'yicha joylashgan bo'lsa, ungaakkordning asosiy ko'rinishi *deyiladi*. Akkordning har bir tovushi o'zining mustaqil nomiga ega. Tovushlarning nomlari asosiy ko'rinishdagi akkordning pastdan yuqoriga tomon joylashgan tovushlari hosil qilgan intervallar nomidan olingan. Uchtovushlikning eng pastki tovushi - asosiy tovushi yoki prima, ikkinchi yoki o'rta tovushi - tertsiya, uchinchi yoki eng yuqoridagi tovushi kvinta tovushi *deb ataladi*. Uchtovushlikda tovushlarning joylashuvি quyidagi tartibda o'zgarsa, eng pastki tovushi tertsiya yoki kvinta bo'lsa bu xildagi tuzilgan uchtovushlik aylanmasi deyildi. Uchtovushlik ikkita aylanishga ega. Uchtovushlikning birinchi aylanmasi sekstakkord *deyiladi*, unda prima tovushi bir oktava yuqoriga ko'chiriladi, uchtovushlikning ikkinchi aylanmasi kvartsekstakkord *deyiladi*, bunda ham primasi, ham tertsiyasi bir oktava yuqoriga ko'chiriladi. Sekstakkordning pastki tovushi tertsiya bo'ladi. Kvartsekstakkordning pastki tovushi esa akkordning kvintasi bo'ladi:

322.

Sekstakkord birinchi aylanmasi shartli ravishda olti raqami bilan belgilanadi, chunki bu akkordning pastki tovushini yuqoriga ko'tarishi natijasida seksta intervalining hosil bo'lishi bilan xarakterlanadi. Kvartsekstakkord 64 raqamlari bilan belgilanadi. Akkord asosiy tovushdan prima va tertsiya tomon tuziladi. Biror tonallikda tonika sekstakkordini yoki kvartsekstakkordini tuzish uchun avval uchtovushlikning asosiy ko'rinishi aniqlanadi, keyin aylanishlari qoidasiga asoslanib, talab qilingan akkord izlanadi, masalan: sol majordan akkord tuzish talab qilinsa, bu quyidagicha bo'ladi:

a)

323.

yoki mi minordan kvartsekstakkord tuzish talab qilinsa, quyidagicha bo'ladi:

b)

324.

Major yoki minor uchtovushliklarining aylanishlarini istalgan tovush ularning tonalliklarini aniqlash uchun quyidagilarni bilish zarur: 1) akkordning qo'shni tovushlari orasida qaysi xildagi intervallar hosil bo'lishini bilish; 2) sekstakkordda yuqori tovushi prima ekanligini, kvartsekstakkordda esa o'rta tovush primaligini bilish talab qilinadi. Quyida major va minor uchtovushliklari aylanishining interval tuzilishiga oid chizma keltirilgan:

Major sekstakkordi   kich.3+ sof 4;

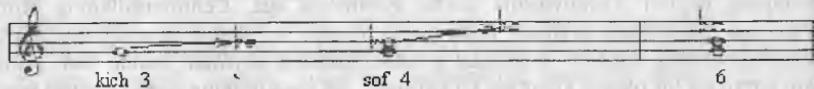
Minor sekstakkordi   kat.3+sof 4;

Major kvartsekstakkordi   sof 4 +kat.3;

Minor kvartsekstakkordi   sof 4 + kich.3;

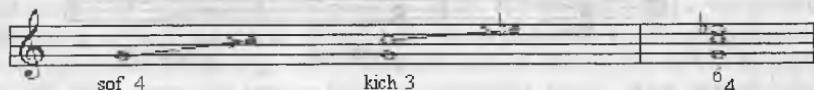
Major va minor uchtovushliklari aylanishining interval tuzilishni va ulardagasi ososiy tovushlar ko'rinishini bilganda, kerak bo'lgan akkordni tuzish juda oson bo'ladi, masalan: sol tovushidan minor seksakkordi tuzish talab qilinsa:

325.

Mi $\flat$ major sekstakkordi hosil bo'ladi. Sol tovushidan kvartsekstakkord tuzish kerak bo'lsa:

326.

do minor kvartsekstakkordi hosil bo'ladi va h.k.

7.2. Major va minorning asosiy uchtovushliklari. Asosiy uchtovushliklarning qo'shilishi

Major va minorning barcha bosqichlaridan uchtovushliklar tuzish mumkin. Tabiiy major bosqichlaridan uchtovushliklar tuzilganda ulardan uchtasi major (asosiy bosqichlarda) ekanligini ko'rish mumkin. Bular I, IV va V bosqichlar uchtovushliklaridir. Har bir uchtovushlik (tuzilgan bosqichiga qarab) mustaqil nomga ega bo'ladi. I bosqichdan tuzilgan uchtovushlik-tonika uchtovushligi *deyiladi* va T harfi bilan belgilanadi. IV bosqichdan tuzilgan uchtovushlik subdominant uchtovushligi *deyiladi* va S harfi bilan belgilanadi. V bosqichdan tuzilgan uchtovushlik dominanta uchtovushligi *deyiladi* va D harfi bilan belgilanadi.

Bular major uchtovushliklari bo'lganligi sababli major ladi uchun juda xarakterlidir. Bu uchtovushliklar boshqa ko'rinishdagagi uchtovushliklarga qaraganda lad funktsiyalarini (ya'ni turg'un va noturg'un tovushlar munosabatini) ko'proq ifodalaydi. Shuning uchun ham ular asosiy bosqich uchtovushliklari nomini olganlar va majorda T,S,D va minorda t,s,d harflari bilan belgilanadi.

327.

Do major C-dur

I yoki T   IV yoki S   V yoki D

Ladning barcha tovushlari asosiy uchtovushliklari tarkibiga kiradi. Asosiy uchtovushliklarning roli hamda garmonik funktsiyasi ladning ahamiyati, ular tarkibida qanday tovushlar (bosqichlar) bo'lishiga bog'liqdir.

Tabiyy minorning barcha bosqichlaridan uchtovushlik tuzganda, ularning asosiy uchtovushliklari majornikiga qarama-qarshi o'laroq minor uchtovushliklari ekanligini ko'rish mumkin. Bular ham majorning asosiy uchtovushliklari kabi belgilanadi, ammo majorda katta T,S,D bilan begilansa, yuqorida qayd qilganimiz kabi minorda kichik t,s,d harflari bilan belgilanadi.

328.

La minor a-moll

I - t   IV - s   V - d

Garmonik major va minorda asosiy bosqich uchtovushliklarining tuzilishi major va minordagidan farq qiladi. Majorning VI bosqichi pasaytirilganda minor subdominanta uchtovushligi hosil bo'ladi va garmonik majorni yanada mayin eshitilishiga yordam qiladi. Minorning VII bosqichi ko'tarilganda major dominanta uchtovushligi hosil bo'ladi. Bu esa minorga major ladining ba'zi xususiyatalarini kiritadi:

329.

Garmonik C-dur	Garmonik a-moll
T S D	t s d
I IV V	I IV V

Asosiy tovushlar ladning garmonik negizi bo'lganligi uchun musiqada keng qo'llaniladi. Akkordlar qo'shilushi deb ulardagagi tovushlarning birin-ketin va ravon harakatiga *aytiladi*. Bir necha akkordning birin-ketin harakati garmonik oborot (aylanma) *deyiladi*. Quyida oddiy uchtovushliklar qo'shilushi va aylanmasiga misollar:

a) C - dur

330.

1   V_6 I I_6 $V_{6/4}$ I_6 I_{64} V I_{64}

T - D - S

b) C - dur

331.

I $IV_{6/4}$ I I_6 IV I_6 I_{64} IV_6 I_{64}

T - S - T

c) a - moll

332.

I $V_{6/4}$ I I_6 $V_{6/4}$ D_6 I_{64} V I_{64}

t - d - t

d) a-moll

333.

I $IV_{6/4}$ I I_6 IV I_{64} I_{64} IV_6 $IV_{6/4}$

t - s - t

e) C-dur

334.

I $IV_{6/4}$ I   I I_6 IV $V_{6/4}$ I I_{64} IV_6 V I_{64}

T - S - D - T

f) a-moll

335.

I $IV_{6/4}$ V_6 I I_6 IV $V_{6/4}$ I I_{64} IV   V I_{64}

t - s - d - t

7.3. Minor va major yondosh uchtovushliklari. Tabiiy va garmonik major hamda minor bosqichlaridan tuzilgan uchtovushliklar

Asosiy uchtovushlik bosqichlari (II, III, VI, VII bosqichlari) dan tashqari barcha bosqichlari yondosh bosqichlaridir. Ular yondosh bosqich uchtovushliklari ladning asosiy bosqich uchtovushliklariga nisbatan ikkinchi darajali ahamiyatga ega. Tabiiy majorda uchta majorli uchtovushlik, uchta minorli uchtovushlik va bitta kamaytirilgan

uchtovushlik yondosh uchtovushlik bo'ladi(VII bosqichdan). Tabiiy minorda ham xuddi shu xildagi ya'ni uchta minor uchtovushlik, uchta major uchtovushlik va bitta kamaytirilgan uchtovushlik yondosh uchtovushlik bo'ladi (II bosqichdan). Garmonik majorda III bosqichda - bita minor, II va VII bosqichlarida - ikkita kamaytirilgan va VI bosqichda - bitta orttirilgan uchtovushlik hosil bo'ladi. Garmonik minorda VI bosqichda - bitta minor, II va VII bosqichlarida - ikkita kamaytirilgan va III bosqichda - bitta orttirilgan uchtovushlik hosil bo'ladi.

Quyida major va minorning tabiiy hamda garmonik ko'rinishga ega bo'lgan yondosh uchtovushliklarining tuzilishi berildi:

Tabiiy C-dur

Major uchtovushligi	minor uchtovushligi	kamayt. uchtovushligi
---------------------	---------------------	-----------------------

336.

I   IV   V
 II   III   VI   VII
 Asosiy uchtovushlik   yondosh uchtovushlik   kam. uchtovushlik

Garmonik C-dur

Major uchtovushligi	minor uchtovushligi	kamayt.ucht.	ort.ucht.
---------------------	---------------------	--------------	-----------

337.

I   V   IV
 III   VII   II   VI
 Asosiy uchtovushlik   yondosh uchtovushlik

Tabiiy a-moll

Min.ucht.	maj.ucht.	kam.ucht.
-----------	-----------	-----------

338.

I   IV   V
 III   VI   VII   II
 Asosiy uchtovushlik   Yordamchi uchtovushlik

Garmonik a-moll

Minor ucht.	Major ucht.	Kam. Ucht.	Ort.ucht
-------------	-------------	------------	----------

339.

I   IV   V
 VI   II   VII   III
 Asosiy uchtovushlik   Yordamchi uchtovushlik

Shunday qilib, uchtovushliklarning umumiyligi soni quyidagilardan iborat bo'ladi:

1. Tabiiy major yoki tabiiy minorda-uchta minor, uchta major va bitta kamaytirilgan uchtovushlik bo'ldi.

2. Garmonik major yoki minorda - ikkita major, ikkita minor, ikkita kamaytirilgan va bitta orttirilgan uchtovushlik bo'ldi. Orttirilgan uchtovushlik tonika uchtovushlighiga yechiladi. Bu uchtovushlik tarkibidagi ikkita turg'un tovush, tonika uchtovushlighi tovushlari bir xilda bo'lganligi sababli o'z o'mida qoladi, uchinchi noturg'un tovush esa, turg'un tovushga o'tadi. Majorda pasaytirilgan VI bosqich kichik sekunda pastg'an harakatlanib, V bosqichga o'tadi, minorning VI bosqichi esa, kichik sekunda yuqoriga harakat qiladi va I bosqichga o'tadi. Masalan:

340.

The musical example shows two staves. The first staff is in C-dur (G major) with a treble clef, featuring a 6/4 time signature. It starts on the sixth degree (VI), followed by a dominant seventh chord (I6/4). The second staff is in a-moll (A minor) with a bass clef, featuring a common time signature. It starts on the third degree (III), followed by a dominant seventh chord (I6).

Demak, orttirilgan uchtovushliklar majorda tonika kvartsekstakkordiga, minorda esa, tonika sekstakkordiga o'tadi. Kamaytirilgan uchtovushlik faqtigina tonika kvartsekstakkord shaklida qo'llanadi. Tabiiy major va garmonik minorning tertsiya bo'yicha joylashgan barcha uchtovushliklari (umumiyo tovushga ega bo'lganliklari sababli) uchta funksional to'dasi yoki guruh hosil qiladi.

C-dur tonika to'dasi   subdominanta to'dasi   dominanta to'dasi

341.

The musical example shows three staves in a-moll (A minor). The first staff starts on the first degree (I) and moves to the third (III) and second (II) degrees. The second staff starts on the fourth (IV) and moves to the sixth (VI) and third (III) degrees. The third staff starts on the fifth (V) and moves to the seventh (VII) degree. Below each staff, the Roman numerals indicate the chords and the text "tonika to'dasi", "subdominanta to'dasi", and "dominanta to'dasi" respectively.

342.

The musical example shows five staves in a-moll (A minor). The progression follows a specific path: VI, I, III, II, IV, VI, III, V, VII. The Roman numerals below the staves indicate the chords at each step.

VI va III bosqich uchtovushliklari asosiy uchtovushliklar oralig'ida bo'lganligi uchun funksional ikkilanish xususiyatiga egadir.

7.4. Septakkord. Dominantseptakkord va uning aylanishlari. Dominantseptakkord aylanishlarining yechilishi

Akkordlarning birinchi xili uchtovushliklar bo'lsa, ikkinchi xili septakkordlar (to'rttovushliklar)dir. Tertsiya asosida joylashgan yoki joylashtirish mumkin bo'lgan to'rtta tovushning bir vaqtda qo'shilib eshitilishi septakkord *deyiladi*. Septakkordning ikki chetidagi tovushi oralig'i septima intervalida bo'ladi. Shu sababli bu akkord septakkord nomini olgan. Musiqa amalyotida septakkordlar xilma-xil ko'tinishlarda qo'llaniladi. Major va garmonik minorning V bosqichidan tuzilgan septakkord eng ko'p

tarqalgan septakkordga kiradi. Buakkord V bosqichning nomi dominantadan olinganligi uchun V bosqich yoki dominantseptakkord *deyiladi*. Dominantseptakkordyuqori tomonidan kichik tertsiya qo'shilgan majör uchtovushligidan (kat.3+kich.3+kich.3) tuziladi. Dominantseptakkord tovushlari asosiy tovushdan boshlab sanalganda: prima (akkordning asosi), tertsiya, kvinta va septima (akkordcho'qqisi) lardan iborat.

Dominantseptakkord V₇ yoki D₇ bilan belgilanadi, har ikkalasini qo'llash ham xato bo'lmaydi.

V₇- beshinchi bosqich septakkordi,

D₇- dominanta septakkordi.

343.

The image shows two musical staves. The left staff is in C-dur and features a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a common time signature. It contains a single chord symbol 'V₇(D₇)'. The right staff is in a-moll and features a bass clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It also contains a single chord symbol 'V₇(D₇)'. Both staves have a single measure line at the top.

Dominantseptakkord uch aylanishga ega, bulardan birinchi aylanmasi - kvintsekstakkord-6₅ raqam bilan belgilanadi, ikkinchi aylanmasi - tertskvartakkord 4₃ raqamlari bilan belgilanadi va uchinchi aylanmasi sekundakkord 2 raqami bilan belgilanadi. Shunday qilib dominantseptakkordning birinchi aylanmasi - kvintsekstakkord, ikkinchi aylanmasi - tertskvartakkord, uchinchi aylanmasi - sekundakkord *deb ataladi*.

Dominantseptakkordning biror tovushidan yoki tonallikdan dominantseptakkord yoinki uning aylanmalarini tuzish uchun,akkord tashkil qiluvchi intervallarning joylashishi va tuziladigan bosqichlarning kelish tartibini bilish zarur.

D₇-kat.3+kich.3+kich.3: V bosqichdan

D₆₅-kich.3+kich.3+kat.2; VII bosqichdan

D₄₃-kich.3+kat.2+kat.3: II bosqichdan

D₂-kat.2+kat.3+kich.3; IV bosqichdan

Dominantseptakkord noohangdosh akkordlar sirasiga kiradi. Uning tarkibida ikkita noohangdosh (sol-fa, si-fa) interval mavjudligi akkordning noohangdoshligiga sabab bo'ladi.

344.

The image shows three musical staves. The first staff has a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a common time signature. It contains a chord symbol 'D₇'. The second staff has a bass clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains a chord symbol 'kich. 7'. The third staff has a bass clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains a chord symbol 'kam. 5'. All staves have a single measure line at the top.

Dominantseptakkord aylanmalarida bu noohangdosh intervallar katta 2 va orttirilgan 4 ga aylanadilar. Dominantseptakkord va uning aylanishlari yechilishida ular noturg'un tovushlarning turg'un tovushlarga yechilishi qoidasiga asoslanadi.

Dominantseptakkord to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. To'liq dominantseptakkordning barcha tovushlari mavjud bo'lsa, u to'liq dominantseptakkord *deyiladi* va u kvintasiz asosiy tovushi uchlantirilgan to'liqsiz tonikaga yechiladi, V, VII va II bosqichlar I bosqichga o'tadi. Dominantseptakkordning tovushlaridan biri tushirib

qoldirilsa, -asosiy tovushi juftlansa, u to'liqsiz dominantseptakkord *deyiladi*. U asosiy tovushi juftlangan to'liq tonika uchtovushligiga yechiladi. Masalan, do majorda V-VII (sol va si) bosqichlar bir bosqich (do) ga, IV bosqich (fa) ga, III bosqich (mi) ga va V bosqich (sol) ning ikkilansasi o'z o'rnida qoladi. Dominantseptakkordning birinchi aylanmasi kvintsekstakkord asosiy tovush ikkilantirilgan to'liq tonika uchtovushligiga yechiladi, VII va II bosqichlar I bosqichga, IV bosqich III bosqichga va V bosqich 6'z o'rnida qoladi. Tertskvartakkord asosiy tovushi oktavaga juftlantirilgan to'liq tonika uchtovushligiga yechiladi; II bosqich I bosqichga, IV bosqich III bosqichga o'tadi, V bosqich o'z o'rnida qoladi, VII bosqich esa oktavaga juftlantirilgan I bosqichga o'tadi. Sekundaakkord asosiy tovushi juftlantirilgan tonika sekstakkordiga yechiladi; VI bosqich III bosqichga o'tadi, V bosqich o'z o'rnida qoladi, VII va II bosqichlar I bosqichga o'tadi:

a) C-dur

345.

b) a-moll

346.

Dominantseptakkordning asosiy ko'rinishi dominantseptakkord bilan tonika uchtovushligida umumiy tovush V bosqich sakrash yo'li bilan I bosqichda yechiladi. Bu tonika uchtovushligi asosiy tovushining pastda bo'lishi bilan bog'liq bo'ladi.

7.5. Yetakchi septakkordlar. II bosqich septakkordi. Musiqada septakkordlar

Musiqa amaliyotida dominantseptakkordlardan tashqari yetakchi bosqich septakkordlari ham qo'llanadilar. Ular tabiiy va garmonik majorning hamda garmonik minorning VII bosqichidan, ya'ni yetakchi bosqichidan tuziladi, shu sababli ular yetakchi bosqich septakkordlari *deyiladi*. Yetakchi septakkordning ikki chetidagi tovushlari tabiiy majorda kichik septima hosil qiladi, shu sababli ularni kichik yetakchi septakkordlar deb yuritiladi. Kichik yetakchi septakkord ustki tomondan katta tertsiya qo'shilgan kamaytirilgan uchtovushliklardan tuziladi, masalan: kich.3+kich.3+kat.3; Yetakchi septakkordning ikki chetidagi tovushlari garmonik major va garmonik minorda kamaytirilgan septimani tashkil qiladi, shuning uchun ham kamaytirilgan yetakchi septakkord *deyiladi*. Kamaytirilgan yetakchi septakkord kamaytirilgan uchtovushlikdan iborat bo'lib, ustki tomondan kichik tertsiya qo'shiladi, masalan: kich.3+kich.3+kich.3; Yetakchi septakkord quyidagicha belgilanadi-VII;

C-dur   a-moll
 Tabiiy   garmonik   garmonik

347.

kich. VII₇   kam. VII₇   kam. VII₇

Yetakchi septakkordlar tertsiya tovushi juflantirilgan tonika uchtovushligida yechiladi:

348.

C-dur   a-moll

kich. VII₇ T   kam. VII₇ t

Yetakchi septakkordlar ham uch aylanmaga ega: Ular asosiy ko'rinishda va aylanma ko'rinishda qo'llanadi.

Yuqoridagilardan tashqari musiqada II bosqich septakkordlari ham qo'llaniladi. Bu septakkord funksional jihatdan subdominanta akkordlari to'dasiga kiradi va shuning uchun ham subdominantseptakkord nomini olgan. U majorda II bosqichdan kichik minor septakkordi hosil qiladi:

a)   C-dur

349.

kich. min. II₇   kich. 7

Minorda II bosqichdan kichik septakkord tuziladi:

6)   c-moll

350.

kich. II₇   kich. 7

Subdominanta to'dasidagi II7 bosqich septakkordi aylanmalaridan subdominanta to'laroq ifodalangan II₆₅ (basda IV) aylanmasi ko'proq qo'llaniladi:

C-dur

351.

1   2   3   , 1   2   3

II₆₅ V   II₆₅ V₂   II₆₅ I   II₆₅ V   II₆₅ V₂   II₆₅ I

Akkordlar musiqada faqat kuyga jo'rovozgina bo'lib qolmasdan, balki kuuning o'zida ham uchrashlari mumkin. Bu hol kuyning akkord tovushlari harakatiga (garmonik figuratsiya tovushlariga) ham bog'liq bo'ladi. Musiqada akkordlar qo'llanishiga misolar:

Menuet

352.

V. Mozart

Qayqqaa

353.

Moderato

F. Shubert

Ukrain xalq qo'shig'i

354.

Moderato

Menuet

355.

Moderato

S. Bax

Polyak xalq qo'shig'i

356.

Allegro non troppo

kachik VII 7
kam. uchtov.
kata. VII 7
V7

Olma

357.

Allegro

G' Qodirov
kich. V7

B-dur marshi

358.

Moderato

S.Abramova

Savollar va topshiriqlar

1. Akkordni ta'riflang.
2. Akkordlar x'llarini ayтиб bering. Akkordning qaysи turi uchtovushlik deyiladi?

3. Uchtovushliklar necha xil bo‘ladi?
4. Uchtovushliklar qaysi ko‘rinishlarda tuziladi? Ulardan qaysilari ohangdosh, qaysi birlari noohangdosh?
5. Uchtovushlikning tovushlari qanday nomlar bilan ataladi?
6. Akkordlarning asosiy ko‘rinishini tushuntiring.
7. Uchtovushliklarning aylanishlarini aytib bering.
8. Ladning I, IV va V bosqichidan tuzilgan uchtovushliklarni qanday nomlar bilan ataladi? Ularning qaysi birlari mustaqil nomga cga?
9. Uchtovushliklar ladda qanday ahamiyat kasb etadi?
10. Tabiiy major uchtovushliklari tarkibidagi tertsiyalarning joylashishini tushuntiring.
11. Minor uchtovushligi tarkibidagi tertsiyalarning joylashuvini aytib bering.
12. Garmonik major tarkibidagi uchtovushliklarni tushuntiring.
13. Tabiiy majorda ularni tushuntiring.
14. Yondosh uchtovushliklar deb qaysi bosqichlardan tuzilgan uchtovushliklarga aytildi?
15. Tabiiy va garmonik major yondosh uchtovushliklarining tuzilishi qanday bo‘ladi?
16. Majorda orttirilgan uchtovushlik qaysiakkordga yechiladi?
17. Minorda-chi?
18. Tabiiy major va garmonik minorda qaysi funksional to‘dalar uchtovushliklar hosil qildi?
19. Septakkord nima?
20. Septakkordlarning ko‘p qo‘llanadigan xillarini aytib bering?
21. Dominantseptakkordning aylamalari va yechilishini tushuntiring.
22. Septakkord tovushlari nima deb ataladi?
23. Majorda va garmonik minorda V bosqichdan tuziladigan septakkordlar nima deyiladi?
24. Dominantseptakkord aylamalarining nomlari nimaga asoslanadi?
25. Dominantseptakkord va uning aylamalari, yechilishlari qoidasini tushuntiring.
26. Yetakchi septakkordlarni aytib bering.
27. Major va minorda qanday yetakchi septakkordlar hosil bo‘ladi?
28. Kichik va kamaytirilgan yetakchi septakkordning tuzilishini tushuntiring.
29. Yetakchi septakkordning yechilishini aytib bering.
30. Subdominanta septakkordi deb nimaga aytildi? U nechanchi bosqichdan tuziladi?

Mashqlar
Og‘zaki mashqlar

1. Asosiy va hosila bosqichlardan pastga va yuqoriga tuziladigan barcha uchtovushliklarni aytib bering.
2. Major va minor uchtovushliklarning aylamalarini aytib bering.
3. Asosiy bosqichlardan tuzilgan major va minor septakkordlarini aytib bering.
4. Tabiiy major va tabiiy minorning asosiy va yordamchi uchtovushliklarni tushuntiring.

- Garmonik major va minor turkibidagi uchtovushliklarni tushuntiring.
- Barcha major va minor tonalliklaridagi dominantseptakkordlarni ayтиб bering.
- Tabiiy va garmonik major haenda garmonik minor tonalliklaridagi yetakchi septakkordlarini tushuntirng.

Yozma mashqlar

- Asosiy bosqichlardan major, minor va ortitrilgan uchtovushliklarini tuzing.
- Re#, si♭, la♭, fa♯ tovushlaridan major va minor uchtovushliklari tuzing va ularning aylanishlarini yozing.
- Si, fa#, mi♭, tsol tovushlaridan major septakkordlari tuzib, aylanishlarini yozing.
- Barcha garmonik major tonalliklarida orttirilgan uchtovushliklarni yechilishi bilan yozing.
- Barcha tabiiy major tonalliklarida II bosqich septakkordlari tuzing va ularni yeching.
- Sol, re, do, la♭ tovushlaridan yetakchi septakkordlarini tuzing va ularni yechilishi bilan yozing.

Fortepiano va talabaning o'z cholg'u asbobida mashqlari

- Oktavaning barcha tovushlaridan xromatik tartibda major va minor uchtovushliklarni tuzing.
- Xromatik tartibda oktavaning barcha tovushlaridan kamaytirilgan va orttirilgan uchtovushliklar tuzing.
- Oktavaning barcha tovushlaridan xromatik tartibda major va minor septakkordlari hamda kvartsekstakkordlarini tuzing, tonalliklarini aniqlang.
- Asosiy ko'rinishdagi uchtovushliklar bog'lanmasini quyidagi tartibda turli xil joylashuvidan boshlab barcha major tonalliklarida chaling: I-V-I; I-IV-I;
- Asosiy ko'rinishdagi uchtovushliklar bog'lanmasini xilma-xil joylashuvidan boshlab barcha minor tonalliklarida quyidagicha chaling: I-IV-V-I.
- Garmonik majorning barcha tonalliklaridan orttirilgan uchtovushliklarni va ularning yechilishlari bilan tuzing.
- Major va minor tonalliklarida dominantseptakkord va aylanmalarini tuzing.
- Berilgan tovushdan dominantseptakkord va aylanmalarini tuzing, tonalligini tushuntiring.
- Major va minor tonalliklarida yetakchi septakkordlar tuzing.
- Berilgan tovushdan II bosqich septakkordi tuzing, tonalligini aniqlang va yeching.

VIII BOB. XALQ MUSIQASI LADLARI

8.1. Umumiy tushunchalar

Xalq musiqasi ijodiyoti, xalq qo'shiqlari va ohanglarini o'rganish jarayonida xalq qo'shiq va kuylari turli-tuman xalq ladlari asosida yaratilganligini ko'ramiz. Shu sababli ushbu bo'lim mavzusini xalq musiqasi ladlarini o'rganishga bag'ishlandi. San'atning boshqa turlari kabi musiqa san'ati ham o'zining tarixiy taraqqiyoti jarayonida turli

xalqlar badiiy ijodiyotida turli shakkarda tarkib topdi. namoyon bo'ldi. Xalq musiqasi ijodida uchraydigan ladlar ham jahon musiqa amaliyotida qabul qilingan va mustahkam o'rashgan ladlar ham asta-sekin yuzaga keldi. Xalq musiqasi ijodiyotining asosini xalq qo'shiqlari tashkil etadi. uning boshlanish manbalari uzoq o'tmishga borib taqaladi Qo'shiq va kuy ohanglarining dastlabki kurtaklari mehnat jarayoni bilan, ibtidoiy odamlarining turli rasm-rusum, urf-odatlari bilan chambarchas bog'liq. Qadimiyoq qo'shiqlar va ohanglarning hajmi juda cheklangan bo'lib, ularning diapazoni sekunda va kvartadan oshmag'an. Bunday kuy va ohanglarning aksariyati turli hayqiriqlar, chaqiriqlarning takrorlanishidan iborat bo'lgan. Bu xildagi sodda, ibtidoiy darajadagi ohang, kuylarning ladini aniqlash hozirgi zamon musiqiy ladlari asosida talqin qilish, tushunish qiyin, albatta. Qadimgi qo'shiqlar va kuylarda bosqichlari aniq turg'unlikka ega bo'lмаган, lad munosabatlari ham bo'lмаган hamda turli balandlik nisbatidagi tovushlarning munosabatlarini ham aniqlash ancha mushkul. Quyida turli xalq qo'shiqlari va kuylaridan misollar keltiramiz. Xalq qo'shiq kuylarining aksariyati ikki, uch tovush asosida qurilganligini qayd etish mumkin, masalan:

Qanday gul bu?

359.

Ohista

Sh. Yormatov notaga olgan o'zbek xalq kuyi

Bir tovushli
kuy

Oq terakmi, ko'k terak

360.

Sho'x, o'ynoqi

O'zbek xalq qo'shig'i

Ikki tovushli
kuy

Ottob chiqdi

361.

Keng

O'zbek xalq qo'shig'i

Ikki tovushli
kuy

Tulki so'qmoqdan kelarkan

362.

Rus xalq qo'shig'i

Ikki tovushli
kuy

Oftobjon

363.

Rus xalq qo'shig'i Uch
tovushli kuy

Zuv-zuv borag'ay

364.

O'soyishta

Zuvzuv bo-ra-g'ay, tosh-dan qa-ra-g'ay. Sul-ton og'-li g'ay, zam-bul to'-qi- g'ay.

Choriy-chanbar

365.

O'shiqmasdan

Cho-riy chan-bar chan-bar bi - n-y an - bar
O - la qo'zim qay - da O - la qo'zira to'y - da

Shuningdek, to'rt, besh va oltita har-xil tovushlardan tuzilgan qo'shiqlar ham ko'p uchraydi.

a) To'rt tovushdan tuzilgan kuylar

Hoy, hoy otamiz

366.

Shoshilmasdan

Chamanda gul

367.

O'zbek xalq qo'shig'i
To'rt tovushli kuy

Kol- xoz-chi-lar u-yi - ni- ng de-vor - la - ni ganch bo'l - sin

Chuchvara qaynaydi

368.

M.M. $\circ = 80$

O'zbek xalq qo'shig'i

Chuch - va - ra qay - nay - di ya, a - cham men - ga ber - may - di ya.
 Ber - ma - sa ber - ma - su - na, biz - ning uy - ga kir - ma - su - na
 O - shi - raz - dan ich - ma - su - na Biz - ni u - rish - ma -
 sun (a) Besh tovushli kuy

Dangasa

369.

M.M. $\circ = 96$

O'zbek xalq qo'shig'i

Dan - ga - sa - lar an - gal - da, qa - yiq - chi - si chan - gal - da
 Yo - tar bir ish qil - mas - dan, maj - lis - lar - da shar - man - da
 A - niq o - lar yuz - lab, chet - la - ri - ni to - za - lab
 To'rt tovushli kuy
 dan - ga - sa - lar do - im yi - roq ta - bel - chi - dan o - ras - lab

Tabelchi bo'ling, aka

370.

M.M. $J = 132$

O'zbek xalq qo'shig'i

Mardikor

371.

M.M. J = 120

O'zbek xalq qo'shig'i

Sa - yid Ah - mad to - ming ba - land, To - ming - da - nam no - ming ba - land,
 Vi - git - lar - ga qo'l qo'y - ga - na Pa - da - ring - ga
 ming la - nat. De - vo - ra min - may o'l - gin Yi - git - lar - ga
 Besh tovushqator
 tovushli kuy
 qo'l qo' - yib, Shar - man - da bo'l - may o'l - gin.

Oqinaman

372.

M.M. J = 116

O'zbek xalq qo'shig'i

O - qi - na - ma - no o - qi - na - man, Tosh yo' - h - ga qo - qi - na - man.
 So - at sak - kiz bo'l - gan - da men a - kam - ni so - gi - na - man. A - no - ri bo -
 Besh tovushqator
 tovushli kuy
 g'i bo's - ton, yur - gan yo' - li gu - lis - ton.

Qiz mnayim

373.

M.M. J = 110-120

Qoraqalpoq xalq qo'shig'i

Besh tovushli kuy

O'zbekiston diyorum

374.

M.M. = 108-112

Xorazm xalq qo'shig'i

O'z-be-kis-ton di-yo - rim, sen qu-von-chim qa-ro - rim.
 Kuy-la-ga-li mad-hing-ni ol-dim qo'-lim-ga to - rim,
 O'-zim ay - la - nay, jo - nim ay - la - nay, ko'-zim ay - la - nay
 Besh tovushli kuy

Dilbar

375.

Tez

Xorazm xalq qo'shig'i

Ey ko'z-la-ri mas-to-na dil-bar jo - non-lar - dan
 Jo-no-na dil-bar Bo'y-la-ring-ga bo' - lay qur - bon
 jon u - kam voy do de . Oh, tish-la - n
 Olti tovushli kuy
 dur-do-na dil-bar

Bibigul

376.

M.M. $\text{♩} = 108-112$

Qoraqalpoq xalq qo'shig'i

G'ay-rat-la-nip er-te tu-rip or-ni-nan Pax-ta-ni te-ru-ge shiq-te
Bi-bi-gul Bi-bi-gul Mo'l o-lu-ga zi-ra-at-ti pax-ta-dan
dan G'ay-rat-la-nip er-te tur-di Bi-bi-gul Bi-bi-gul
ho-ho-ho-ho Bi-bi-gul ho-ho-ho-ho Bi-bi-gul

8.2. Xalq musiqa sinining yetti bosqichli diatonik ladlarining muhim turlari. Pentatonika

Ayrim xalq qo'shiqlari kuylari major va minorga o'xshash bo'ladi, ammo ulardan ayrim tovushlari bilan farq qiladigan o'z lad asoslariga ega. Bu xil ladlar major va minordan ancha ilgari tarkib topganligi va qo'llanilganligi uchun ham shartli ravishda qadimgi, ularni tovushqatorning har bir asosiy bosqichidan tuzish mumkin bo'lganligi uchun tabiiy, negizi cherkov qo'shiqchiliga asoslanganligi uchun cherkov ladlari deb atash odat bo'lgan. Xalq musiqa sida bosqichlari izchilligi xilma-xil bo'lgan diatonik yetti bosqichli ladlar ishlatalgan. Bosqichlar izchilligidagi bu farq, xilma-xilllik lad tovushqatorda katta va kichik sekundalarini joylashuviga bog'liq. Xalq musiqa sida ladlari tabiiy major va minordan (va hatto bir-biridan) farq qiladilar, ammo ularning tonikasi major va minor uchtovushligi bo'lganligi sababli ularga yetti bosqichli diatonik major va minorga monand muhim xillari deb qarash mumkin. Qayd etilgan bu ladlardan musiqa amaliyotida ko'proq o'rinn olgan shakllari quyidagilar:

Eslatma: O'rta asrlardan boshlab va keyinchalik bu ladlar nomi qadimgi yunon musiqa atamachiligidan olingan nomlar bilan qo'llaniladi.

Miksolidiy ladi. Bu lad tabiiy major ladlaridan bo'lib, tovushqatori tabiiy major ladining VII bosqichi yarim ton past bo'lishi bilan, ya'ni tovushqatorning VII bosqichi bilan uning tonikasi orasi kichik 7 hosil qildi:

377.

Tabiiy major ladi

I II III IV V VI VII (I)

Miksolidiy ladi

Miksolidiy ladi

Gulchiman

378.

O'rtacha tez

M. Yusupov

Men ham bir yosh gul-chu-man, Xun-sand-man o'z bur-chim-dan.
 Yash-nay-di cha-man-zor-lar, Ha-lol meh-nat ku-chi-dan.
 Bi-la-man gul ti-li-ni, o'-qi-gan-man il-mi-ni,
 Dar-rov ko'r-sam ta-niy-man, Rang-go-rang ming xi-li-ni.

Lidiy ladi. Bu lad ham tabiiy major ladlaridan bo'lib, tovushqatori tabiiy majordan IV bosqichi baland bo'lishi, ya'ni tovushqatorining tonikasi bilan IV bosqichi orasida orttirilgan 4 hosil bo'lishi bilan farq qiladi:

379.

Tabiiy major ladi

I   II   III   IV   V   VI   VII   (I)
 Lidiy ladi

Ajam

380.

Allegretto

Shashmaqomdan

Ajam

Doriy ladi. Bu lad ham o'rta asr ladlaridan biri bo'lib, sof minor ladidan oltinchı bosqichi yarim ton baland bo'lishi bilan farq qiladi, ya'ni tovushqatorining tonikasi bilan VI bosqichi orasida katta 6 hosil bo'ladi. Doriy ladini tashkil qilgan har ikkala tetraxord ham bir xil bo'ladi:

381.

Tabiiy minor ladi

Doriy ladi

I 1 II 1/2 III 1 IV (1) V 1 VI 1/2 VII 1 (1)

Sarbozcha

382.

Allegertto

Tojik xalq kuyi

Frigiy ladi. Bu lad ham o'rta asr ladlaridan bo'lib, uning tovushqatori tabiiy minor ladi tovushqatoridan II bosqichining yarim ton pasaytirilishi bilan farq qiladi. Natijada tonika bilan II bosqich orasida katta 2 emas, frigiy sekundasi deb ataluvchi kichik 2 hosil bo'ladi. Frigiy ladini hosil qilgan har ikkala tetraxord bir xil.

383.

Tabiiy minor ladi

Frigiy ladi

I 1/2 II 1 III 1 IV (1) V 1/2 VI 1 VII (1)

O'ylanma

384.

M M = 80

K. Otaniyozov

Sev-dim se - ni qo - ra ko'z - li, Kel yor o'y - lan - ma,
o'y - lan - ma, Qa - mar yuz - li, shi - rin so'z - li,
Kel yor o'y - lan - ma, o'y - lan - ma, Dil - dor o'y - lan - ma,
o'y - lan - ma, Kel yor o'y - lan - ma, o'y - lan - ma.

Iony ladi. Bu lad sof major ladi tovushqatori bilan bir xilda bo'ladi.

385.

Tabiiy minor ladi

Iony ladi

I II III IV V VI VII (I)

Iony ladi sof major ladiga mos bo'lganligi va bu ladga misollar ko'pligini hisobga olib, misol keltirishni lozim topmadik va misol tanlashni talabaga havola etdik.

Eoliy ladi. Bu lad o'rta asr ladlaridan biri bo'lib, tabiiy minor ladiga mos keladi, buni tashkil qilgan tetraxord turilicha bo'ladi.

386.

Tabiiy minor ladi

Eoliy ladi

I 1 II 1/2 III 1 IV 1 V 1/2 VI 1 VII 1 (I)

Olma - anor

387.

Moderato

Tojik xalq kuyi

Lokriy ladi. Bu lad tabiiy minor ladlaridan bo'lib, uning tovushqatori oddiy minor ladidan II va V bosqichlarining pasaytirilishi bilan farq qiladi:

388.

Oddiy minor ladi

Lokriy ladining tonikasi bilan V bosqichi orasi kichraytirilgan 5 ga teng bo'lganligi uchun bu lad musiqa asarlarda juda kam uchraydi. Lokriy ladi boshqa ladlardan tonikasi kamaytirilgan uchtovushlik hosil qilish bilan farq qiladi. Uning tovushqatori oralig'i yarim ton, ton, ton, yarim ton, ton, ton, ton dan iborat bo'ladi.

Gipofrigiy ladi. Bu lad gipoladlar turlaridan bo'lib, dominantadan boshlanib, domintaga qadar bo'lgan bosqichlardan tuzilgan tovushqatorli lad bo'lib, qadimgi zamon musiqa nazariyasida qo'llanilgan. Bu ladda asosiy tonika tovushqator o'rtasida keladi.

Gipoladlar - lot. hipo - asta va ladlar so'zlaridan olingan, qadimgi zamon musiqa nazariyasidagi ladlardan bo'lib, ularning tovushqatori dominantadan (V.noturg'un bosqich) dominantagacha tuzilgan va tonika (I turg'un bosqich) o'rtada keladi.

Gipolidiy

389.

Gipoioniy

390.

Gipomiksolidiy
391.

Gipodoriy
392.

Gipoeloliy
393.

Gipofrigiy
394.

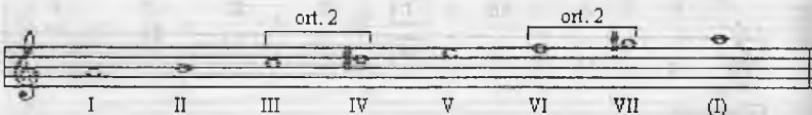

Qadimiy yunon ladlari yunon olimlari tomonidan o'rganilib, tartibga solingan, ular qadimgi yunon qabilalari nomiga qo'yilgan doriy, frigiy, lidiy, miksolidiy, gipofrigiy, gipolidiy va h.k.

8.3. Ikki marta orttirilgan ladlar (ikki marta garmonik ladlar)

Ko'pgina xalqlarning musiqa folklorida ozarbayjon, turkman, tojik; g'arbiy slavyan xalqlari: bolg'ar, venger, lo'lilar musiqasida ko'p tarqalgan ikkita tetraxordli, ya'ni ikki marta orttirilgan sekundali lad mavjud. Bu ladning xilma-xil turlari uchraydi. Ulardan biri garmonik minorga o'xshaydi, ya'ni unda tovushqatorning VII bosqichidan tashqari IV bosqichi ham yarim ton ko'tariladi. Natijada III-IV va VI-VII bosqichlari orasida orttirilgan sekunda hosil bo'ladi. Bunday ladga ikki marta garmonik lad deb ataladi:

395.

Kuy

396.

a-moll moderato

J. Oxunov

Ikki marta garmonik major ham tabiiy majorga o'xshaydi, ammo bu tabiiy majordan VI va II bosqichlarining pasaytirilishi bilan farq qiladi, agar garmonik majorda VI bosqich yarim ton pasaytirilsa, bunda II bosqich ham yarim ton pasaytiriladi, natijada II va III, VI va VII bosqichlar orasida orttirilgan sekunda hosil bo'ladi, bu lad ikki marta garmonik major nomini olgan. Masalan:

397.

Bu lad ham Markaziy Osiyo xalqlari musiqasiga xos laddir.

O'rroqchi

398.

C-dur Allegro moderato
Ikki marta garmonik

Tojik xalq kuyi

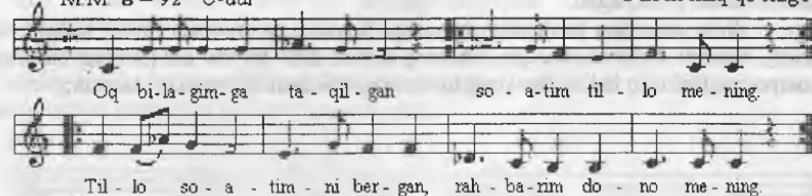

Soatim

399.

M.M. = 92 C-dur

O'zbek xalq qo'shig'i

Xush ko'-rib-man meh - nat - ni sev - gim me - ning yu - ra - gim.
Char - cha - mas - dan ish - ni qil - gan me - ning oq bi - la - gim.

Xalq qo'shiqlarida tovushqatori katta sekundalar va kichik tertsiyalar oralig'ida tuzilg'n besh bosqichli lad juda ko'p uchraydi. Bu xildagi ladlar pentatonika (lot.pente-besh, tonos-tovush yoki ton) *deyiladi*.

Fortepianoning qora klavishlarida, bir oktava oralig'ida birin-ketin eshitiladigan barcha tovushlar pentatonika tovuslari hosil qiladi. Demak, pentatonika tartibiga: yo bir kichik tertsiya bilan uchta katta sekunda, yoki ikkita kichik tertsiya bilan ikkkita katta sekunda kiradi. Bu xil lad boshqa ladlardan tovushqatori tarkibida kichik sekundalarning yo'qligi bilan farq qiladi. Shu sababli unda diatonik ladlardagidek noture'un tovushlarning keskin tortilish hollari sezilmaydi. Quyidagi ikki xil pentatonika ko'p qo'llaniladi. I bosqichdan major uchtovushlig'i tuziladigan pentatonika. Bu o'z xususiyatiga ko'ra major ladiga yaqin turadi. Pentatonika tabiiy minordan farq qiladi, unda IV va VII bosqichlari bo'lmaydi

400.

kat 2   kat 2   kich 3   kat 2

I bosqichdan minor uchtovushlig'i tuziladigan pentatonika minorni eslatadi. Pentatonikada II va VI bosqichlari bo'lmaydi, shu bilan tabiiy minordan farq qiladi.

401.

kich 3   kat 2   kat 2   kich 3

Ayrim xalqlar musiqasida (xitoy, tatar, koreys, bashqird, chuvash) pentatonika nihoyatda ko'p tarqalgan.

Xalq musiqasi professional musiqa bilan uzviy aloqada bo'lib kelgan, uning asosiy manbai bo'lib kelmoqda. Shuning uchun ham barcha xalqlarning bastakor va kompozitorlari xalq ladlaridan keng foydalanganliklarini ko'ramiz. Masalan:

Daryo sukutda

402.

Sekin, osoyishta

Tatar xalq qo'shig'i

Dar - yo su-kut - da, da - la su-kut - da, Ham - ma yoq tu - man, bu -
tum koi-not su - kut - da. tovushqator uchtovushlik

8.4. O'zgaruvchan ladlar. O'zgaruvchan parallel ladlar. Major-minor. Boshqa ladlar

Ayrim musiqa asarlarida va boshqa bir qator xalqlar qo'shiqlarida (rus, ukrain, belarus) bir emas, ikkita turg'un uchtovushlik, ikkita tonika, ya'ni o'z tarkibiga ikkita ladni birlashtiruvchi lad turlari ham uchraydi. Ularining tonikasi galma-gal almashib turganligi uchun ham o'zgaruvchan ladlar *deb ataladi*. Parallel major bilan minor ladining tovushlari tarkibi o'xshash bo'lganligi sababli bir lagda qo'shilishi mumkin. Bunday laddarda kuy rivojlanish jarayonida ikkita tonika galma-gal almashib turadi. Bu xildagi major va minor uchtovushliklari tarkibida ikkita umumiy tovush bo'ladi. O'zgaruvchan ladning boshqa bir xiliga major-minor o'zgaruvchan ladi *deyiladi*. Bu ladda nomdosh major bilan minor almashib turadi yoki taqqoslanadi, odatda shunday major-minor uchraydiki, biri ikkinchisidan ustun turadi. Shunday hollarda major-minoring biridan kuy yoki musiqa asari boshlanadi hamda tugallanadi.

Belorus xalq qo'shig'i

403.

Allegro

XIX asrdan boshlab ba'zi bir musiqa asarlarida o'ziga xos butun tonlar tuzilmasidan tarkib topgan ladlar ham uchraydi. Bu xildagi lad gammasiga butun tonli gamma *deyiladi*. Uning barcha bosqichlaridan orttirilgan uchtovushliklar hosil bo'ladi. Bu ladning barcha uchtovushliklari, hatto tonika uchtovushligi ham orttirilgan bo'ladi. Shuning uchun orttirilgan lad deb ham yuritiladi.

404.

Yuqorilama butun tonli gamma.

Pastlama butun tonli gamma.

Savollar va topshiriqlar

1. Musiqa amaliyotida major va minor dan boshqa yana qanday ladlar mavjud?
2. Qanday ladlarni xalq musiqasi ladlari deb yuritiladi?
3. Xalq musiqasi yetti bosqichli ladlari bosqichlarning diatonik tuzilmasi nimaga bog'liq?
4. Xalq musiqasida qaysi ko'rinishdi diatonik yetti bosqichli ladlar uchraydi?
5. Tabiiy major va tabiiy minor ga nisbatan ularning tuzilish tartibi qanday?
6. Bosqichlari kichik sekunda hosil qilmaydigan ladni aytib bering?
7. VII bosqichi pasaytirilgan va IV bosqichi ko'tarilgan major qanday nom bilan ataladi?
8. VI bosqichi ko'tarilgan va II bosqichi pasaytirilgan minor qanday nom bilan yuritiladi?
9. Pentatonika nima?
10. Pentatonikaning bosqichlari izchilliqi qanday intervallar hosil qiladi?
11. Ikki marta garmonik major va minorni tushuntirib bering.
12. O'zgaruvchan lad deb nimaga aytildi?
13. Major-minor nima?

Mashqlar

Og'zaki mashqlar

Quyidagi kuylarning ladlarini aniqlang.

Qirg'iz xalq qo'shig'i

Osoyishta

Boshqird xalq qo'shig'i.

Moderato

Ariran

408.

Moderato

Koreys xalq qo'shig'i

Tatar xalq qo'shig'i

409.

Andante

Rus xalq qo'shig'i

410.

Allegro non troppo

Yozma mashqlar

1. Yuqorida o'tilgan mavzularga oid misollar toping va daftaringizga ko'chiring.
2. Barcha keltirilg'an misollarni daftaringizga ko'chiring va ularni tahlil qiling.
3. Do, la, si va fa# tovushlaridan-I bosqichida major bo'lgan pentatonika tovushlarini yozing.
4. a) O'zbek xalq musiqasi va o'z qo'lingizda mayjud bo'lgan musiqa adabyotlaridan farg'iy va miksolidiy ladlarida yozilgan misollar toping va daftaringizga bir qism ko'chiring.
b) O'z shaxsiy musiqa adabiyotining xalq ladlariga misollar toping.

Fortepiano va talabarning o'z cholg'u asbobida chalish uchun mashqlar

1. a) Xilma-xil tovushlardan xalq musiqasi yetti bosqichli ladlarning tovushqatorlarini chalib bering.
b) O'zbek musiqasida ko'n uchraydigan VII bosqichi pasaytirilgan va IV bosqichi ko'tarilgan major ladlarining tovushqatorini chalib bering.

- v) VI bosqichi ko'tarilgan va II bosqichi pasaytrilgan minor ladrari gammalrini chalib bering.
g) Shu bo'lim mavzulariga taalluqli berilgan barcha misollarni o'z cholg'asbobingizda chalib chiqing.

IX BOB. O'XSHASH TONALLIKLAR. XROMATIZM

9.1.Tonalliklar o'xshashligi

Barcha major va minor tonalliklari o'zaro garmonik munosabatdagagi o'xshash tonalliklar guruhini hosil qiladi: tonika uchtovushliklari tabiiy va garmonik major va minor bosqichlaridan hosil qilinadigan tonalliklar diatonik o'xshash tonalliklari deb ataladi. Musiqa asarining boshlang'ich tonalligi bosh tonallik, musiqaning rivojlanish jarayonida hosil bo'lgan barcha tobe tonalliklar yondosh tonalliklar deyiladi.

Major va minor tonalliklari u yo bu tomondan o'xshashlik darajasiga ega. O'xshashlik turli-tuman ladrarga qarashli tonalliklarda ham bo'lishi mumkin.

Tonalliklar o'xshashligi ularda umumiy (o'xshash) tovushlarning mavjudligiga qarab aniqlanadi. Shuning uchun ham major va minor eng yaqin bo'lgan ladrardir, chunki ularning barcha tovushlari o'xshash (bir xil) dir. Bitta kalit belgisi bilan farq qiladigan tonalliklar birinchi darajali o'xshash tonalliklar deyiladi, chunki ularning oltita tovushi o'xshash. Bu tonalliklar bitta diez bilan bir-biridan farq qiladigan sol major va re minor bir ladga, shuningdek, bitta diez bilan farq qiladigan sol major va si minor boshqa bir ladga qarashli bo'lishi mumkin.

Birinchi darajali o'xshash tonalliklar guruhi bosh major tonalligi bilan munosabatda u tonallik uchtovushliklari bosh tonallikning barcha bosqichida joylashadi. Masalan:

C-dur

411.

I   II   III   IV   V   VI

VII bosqichi kamaytirilgan (si, re, fa) uchtovushlik hosil qiladi. Shu sababli u major yoki minorning tonikasi bo'la olmaydi. II, III, IV, V va VI bosqichlarda joylashganakkordlar shu tonallikning tonikasi bo'lishi mumkin, ular bosh tonallikdan bitta kalit belgisi bilan farq qiladi (do major misoldida).

II bosqich	- re minor, bitta bemolga ega;
III bosqich	- mi minor, bitta diezga ega;
IV bosqich	- fa major, bitta bemolga ega;
V bosqich	- sol major, bitta diezga ega;
VI bosqich	- la minor do major kabi kalit belgisiga ega emas;

Shunday qilib, birinchi darajali o'xshash tonalliklar guruhi parallel minor tonalliklarining, ya'ni dominanta tonalligi va uning parallel minorini, shuningdek, subdominanta tonalligi va uning parallel minorini hosil qiladi. Birinchi darajali o'xshash tonalliklar guruhi u yoki bu minor tonalliklari bilan munosabatda u tonallikning uchtovushliklari bosh minor uchtovushligining (kamaytirilgan uchtovushlik hosil qiluvchi II bosqichidan tashqari) bosqichlarida joylashadi.

C-dur

412.

- III bosqich - do major, la minor bilan hamina tovushlari bir xil;
 IV bosqich - re minor, bitta bemolga ega;
 V bosqich - mi minor, bitta diezga ega;
 VI bosqich - fa major, bitta bemolga ega;
 VII bosqich - sol major, bitta diezga ega;

Birinchi darajali o'xhash tonalliklar guruhi parallel major, tabiiy dominanta tonalligi va uning parallel major tonalligi, shuningdek tabiiy subdominanta tonalligi va uning parallel majorini hosil qiladi.

Shunday qilib, har qanday tabiiy major va tabiiy minor beshta birinchi darajali o'xhash tonallikkiga ega. Birinchi darajali o'xhash tonalliklarning alomati ularda ayrim tovushlarning o'xshashligi bilan birga uchtovushliklarining ham o'xshashligidir. Parallel tonalliklarning barcha uchtovushliklari umumiyligini bo'lishlari bilan birga ularning tovushlar tarkibi ham bir xil. Boshqa tonalliklarda to'rtta uchtovushligi umumiyligini, boshqa farqlanuvchi tonalliklarda esa ular bo'lmaydi.

413.

Do major

La minor

I   II   III   IV   V   VI   VII   I   II

414.

Do major

Sol major

I   II   III   IV   V   VI   VII   I   II   III   IV

I   II   III   IV   V   VI   VII

415.

Do major

La minor

I   II   III   IV   V   VI   VII   I   II   III   IV

I   II   III   IV   V   VI   VII   I   II   III   IV

O'xshash tonalliklarning har xil bosqichlarida joylashgan to'rtta umumiy uchtovushlik mavjudligi, farqlanuvchi tonalliklarda ularning yo'qligi tonalliklar farqini ko'rsatadi.

9.2. Xromatizm. Alteratsiya

Har qanday yetti bosqichli asosiy diatonik ladning balandligini istagancha o'zgartirish, ya'ni ularni kalit belgisi alteratsiyasisiz yarim ton ko'tarish yoki yarim ton pasaytirish xromatik tartibini paydo bo'lishini hosil qiladi.

Xromatizm (yun. chrom - rang) diatonik lad bosqichlarini har qanday yarim ton ko'tarishi yoki yarim ton pasaytirilishi xromatizm *deb ataladi*. Mana shu xilda hosil bo'lgan yangi xromatik bosqich hosila bosqich bo'ladi. Shu sababli yonida alteratsiya belgisi qo'yilgan asosiy bosqich sifatida yoziladi. Ladning istalgan bosqichini xromatik tarzda o'zgartirish mumkin. Majorda IV bosqichning pasaytirilishi, minor da VI va VII bosqichlarning ko'tarilishi-bu bosqichlarning xromatik o'zgarishiga kiradi. Shuning uchun ham bu o'zgarshni ifodalovchi belgilari kalit yoniga emas, o'zgaruvchi nota yoniga qo'yiladi. Ko'rsatilgan hollarda xromatik tarzda asosiy bosqichlar mustaqil o'zgartiriladi va buning natijasida mustaqil ko'rinishli ladlar hosil bo'ladi. Bundan tashqari xromatizm tasodifiy, o'tkinchi, ya'ni tortilishini keskinlashtiruvchi biror bosqichni vaqtincha o'zgartiruvchi sifatida ham uchraydi. Noturg'un tovushlarning turg'un tovushlarga tortilishini keskinlashtiruvchi xromatik o'zgarishlar alteratsiya *deyiladi*. Asosiy bosqichdan katta sekunda oralig'ida turg'un bosqichlarnigina alteratsiya qilish mumkin.

Bunda majorda quyidagi o'zgarishlar bo'ladi:

- II bosqich ko'tariladi va pasaytiriladi;
- IV bosqich ko'tariladi;
- VI bosqich pasaytiriladi;

Minorda esa:

- II bosqich pasaytiriladi;
- IV bosqich ko'tariladi va pasaytiriladi;
- VII bosqich ko'tariladi;

Melodik minorda VI bosqichning ko'tarilishi va melodik majorda VII bosqichning pasaytirilishi boshqacha xarakterda bo'ladi.

Major va minor alteratsiyasi sxemasi:

C-dur

416.

Qish tongi

417.

Allegro

P. Chaykovskiy

Alteratsiya natijasida major va minor ladlarida bir qator xromatik intervallar hosil bo'laveradi. Bular orasida kamaytirilgan 3, va orttirilgan 2 ko'proq uchraydi
Kamaytirilgan 3-sof 1ga, orttirilgan 6-sof 8 ga yechiladi

C-dur

418.

Kam. 3

419.

Ort. 6

420.

Kam. 3

421.

Ort. 6

9.3. Xromatik gamma. Xromatik gammaning yozilishi

Xromatik gamma izchil keladigan yarim tonliklardan hosil bo'ladi. Xromatik gamma mustaqil ko'rinishli ladlarni hosil qila olmaydi, chunki uning negizi tabiiy major yoki tabiiy minor tovushqatori hisoblanadi. Xromatik gamma bularning murakkablashtirilgan ko'rinishidir. Xromatik gamma major yoki minor tabiiy gammalaridagi katta sekundalarning xromatik tovushlar yordami bilan to'ldirilishidan hosil bo'ladi. Xromatik gamalarning yozilishi qoidasi tonalliklar o'xshashligiga asoslanadi. Majorda bu qoidalarni quyidagi tartibda bo'ladi. Gammaning barcha asosiy bosqichlari o'zgarmaydi, katta sekundalar yuqoriga tomon I, II, IV va V bosqichlarning ko'tarilishi bilan to'ldiriladi, pastga tomon VI bosqichning ko'tarilish o'rniga VII bosqich pasaytiriladi. Pastga tomon harakat qilganda, katta sekundalar VII, VI, III va II bosqichlar pasaytirilishi bilan to'ldiriladi, V bosqichni pasaytirish o'rniga IV bosqich ko'tariladi. Masalan:

C-dur

422.

Yuqoriga tomon harakat qilganda III bosqichni pasaytirish va pastga tomon harakat qilganda IV bosqichni ko'tarish vaqtida o'zgartirilgan barcha bosqich tovushlari yoki gammaning major ko'rinishidagi o'xshash tonalliklar bosqichlariga teng bo'lishi lozim, masalan, la #-si tovushlari do majorga o'xshash tonalliklarda uchramaydi. Shuning uchun xromatik gamma bo'ylab yuqoriga tomon harakat vaqtida VI bosqich ko'tarilmasligi va pastga tomon harakat vaqtida V bosqich pasaytirlmasligi lozim:

Raqs

423.

Minor xromatik gammasingin yuqoriga tomon harakatini yozish qoidasi parallel majorga o'xshash bo'ladi. Shuni ham esda tutish kerakki, minorning I bosqichi unga parallel bo'lgan majorda VI bosqich bo'ladi, buning natijasida I bosqich ko'tarilmaydi,

aksincha uning o'rniga II bosqich pasaytiriladi. Pastga tonon harakat vaqtida minor xromatik gammasi nomdosh major gammasi kabi yoziladi. Masalan:

a-moll

424.

Musiqa adabiyotida ayrim vaqtarda xromatik gammalarni ko'rsatilishicha yozish qoidasidan chekinish hollari ham uchraydi. Masalan, tertsiyalar bilan xromatik harakat qilingan vaqtida o'qilish qulay bo'lishi va tertsiyalarni boshqa intervalllar bilan engarmonik tartibda almashtirmaslik uchun shunday qilinadi.

Savollar va topshiriqlar

1. O'xshash tonalliklarni ta'riflang.
2. a. Berilgan major tonalliklariga qaysi tonalliklar o'xshash bo'ladi?
b) Minor tonalliklarining o'xshash tonalliklarini sanab bering.
3. Xromatizm nima?
4. Xromatik bosedehlar qanday ifodalanadi?
5. Alteratsiyani ta'riflang.
6. Alteratsiya qilish natijasida qanday intervallar hosil bo'ladi?
7. Xromatik gammani tushuntiring. U qanday tuziladi?
8. Xromatik gammalarning yozilishi qoidalari nimaga asoslanadi?
9. Major va minor gammalarining yozilish qoidalarini aytib bering.

Mashqlar

Og'zaki mashqlar

1. Barcha major va minor tonalliklariga teng bo'lgan tonalliklarni aytib bering.
2. Barcha diezli va bemolli tonalliklariga o'xshash bo'lgan tonalliklarni aytib bering.
  - a) Major xromatik gammalarini pastga va yuqoriga tonon o'qing.
  - b) Minor xromatik gammalarni ham pastga va yuqoriga tonon o'qing.

Yozma mashqlar

1. Barcha major va minor tonalliklaridagi noturg'un tovushlarning alteratsiya sxemalarini yozing.
2. Qo'llaniladigan barcha tonalliklarda major va minor xromatik gammalarini pastga va yuqoriga tonon yozing.

X BOB. TONALLIKLARNI ANIQLASH. TRANSPOZITSIYA

10.1. Tonalliklarni aniqlash

Berilgan biror kuyning lad va tonalligini belgilashda kalit va tasodifiy alteratsiya belgilarini, kuyning tuzilishi, uning tonikasi, uchtovushligini belgilovchi asosiy va

tayanch tovushlar asosiy vositalar bo'lib hisoblanadi. Kuyning so'nggi tovushidan ham tonallikni aniqlash mumkin, ammo hamma vaqt ham bu mumkin bo'lavermaydi, chunki ba'zi asarlarda, ko'proq xalq qo'shiqlarida kuy oxirida birinchi bosqichdan tashqari boshqa bosqichlar ham uchrab turadi. Kuyning boshlang'ich tovushi ham birinchi bosqich bo'imasligi mumkin, masalan:

Mehnat qo'shig'i

425.

Allegro

O'zbek xalq qo'shig'i

Yuqorida keltirilgan o'zbek xalq qo'shig'i kuyi II bosqichdan boshlangan. Kuyning birinchi ikkinchi qismida uchraydigan la tovushi tayanch tovushi, u kuyning boshqa bir tayanch tovushi fa # (III bosqich) bilan almashinib turadi. Bu har ikkala tovush kuy tonikasini oxirigacha ifodalamaydi. Qo'shiqning ikkinchi qismida tonika uchtovushligi (sof kvinta-re-la) sezila boshlaydi, qo'shiq kuyi III bosqich bilan tugallanadi, demak bu qo'shiq kuyi re major tonalligida yozilgan. Quyidagi misol ham minor tonalligida yozilgan, u bir kalit belgisiga ega, kuy mi tovushidan boshlangan va mi tovushiga tugallangan, kuyning tuzilishiga qarab u mi minor tonalligida ekanligi shundoqqina ko'rinish turibdi.

Osmon

426.

O'rtacha tez

K. Abdullaev

Agar kuy jo'r bo'luvchi ovozlarga ega bo'lsa, tonallikni aniqlash yanada osonlashadi. Buni aniqlashga orkestr yoki fortepiano kuyiga jo'r bo'luvchiakkordlar katta yordam beradi. Kuydagi oxirgiakkord aksariyat hollarda tonika uchtovushligidan tuzilgan bo'ladi. Masalan:

Moychechak

427.

D-dur O'rtacha tez

p

S. Abramova

A musical score for 'The Indian War Chant'. The top staff uses a treble clef and a key signature of one sharp. The lyrics are: 'yech-di oq kuy-lak. Qo'l-dan u-chub g'oz O't-moq-da-dir yoz.' The bottom staff uses a bass clef and a key signature of one sharp. It features a rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes.

10.2. Transpozitsiya

Transpozitsiya (lot. transponire - joyni o'zgartirmoq) biror musiqa asarining bir tonallikdan boshqa bir tonallikka o'tkazishni bildiradi. Musiqa ijrochiligidagi turli ko'rinishdagi musiqa asarlarini ijrochilar imkoniyatiga mos kelmay qolgan taqdirda dastlabki tonallikdan pasaytirish yoki ko'tarish orqali boshqa bir tonallikka (ijrochilarning imkoniyatiga moslash) ko'chirish mumkin. Demak, musiqa asari yoki kuyuning bir tonallikdan boshqa bir yangi tonallikka ko'chirishni transpozitsiya deyiladi. Transpozitsiya ayniqsa, vokal ijrochiligidagi keng qo'llaniladi. Vokal asarini ashulachilar ovoz diapazoniga (pardalar oralig'iqa) qulay keladigan tonallikda ijro etaveradilar. Bir qo'shiq yoki romans ashulachilar ovoz diapazonlariga asoslanib xilma-xil tonallikkarda yozilishi mumkin. Transpozitsiya biror musiqa asarni asl ko'rinishidan boshqa bir cholg'u asbobga, masalan, g'ijjak uchun yozilgan kuyuni alt g'ijjagiga yoki bas g'ijjagiga moslab yozishda ham qo'llaniladi. Transpozitsiya uch xil usul bilan amalga oshiriladi:

- 1) mazkur intervalda o'zgarish yasash bilan;
  - 2) kalit belgilarini o'zgartirish bilan;
  - 3) kalitning o'zini o'zgartirish yo'li bilan.

Musiqua asarini biror intervalda transpozitsiya qilish lozim bo'lganda, transpozitsiya qilinadigan tonallik aniqlanadi, masalan,-la majordan kichik tertsiya yuqoriga transpozitsiya qilinsa, yangi do major tonalligi hosil bo'ladi, agar la major tonalligida uchta diez bo'lsa, transpozitsiyadan so'ng hosil bo'lgan yangi tonallikda kalit oldida belgi bo'lmaydi, barcha notalar original tonallikda qaysi bosqich vaakkordlarga mos kelishi oldindan aniqlanib, do major tonalligiga ko'chiriladi. Masalan:

Olma

428.

A-dur Allegro

G. Oodirov

Ikkinchi usul xromatik yarim ton yuqoriga yoki pastga ko'tarib yarim tonga transpozitsiya qilinadi. bunday hollarda kalit yonidagi belgilar o'zgaradi, notalar esa o'z holicha qoladi, tasodifiy belgilar esa yangi kalit belgisining ko'tarilishi yoki pasaytirilishiga qarab o'zgarib turadi. Masalan: la bemol major tonalligidan la major tonalligiga transpozitsiya qilinsa:

a) kalit yonidagi to'rta bemolini uchta diez bilan almashtiriladi;

b) tasodifiy belglar uchrasha, bekarlarni diezlar bilan, bemollarni esa bekarlar bilan almashtiriladi:

Xromatik yarim tonni yuqoriga transpozitsiya qilish bilan yangi tonallik hosil qilishga misol:

429.

Uchinchi usul shundan iboratki, undan nota yo'liga yangi kalit tanlanadi, original tonallik tonikasi qayerga yozilgan bo'lsa, yangi tonallik tonikasi ham aynan o'sha joyga yoziladi. Bu usul avvalgilariga nisbatan ancha kam qo'llaniladi, chunki bunda notalarni barcha kalitlarda erkin o'qiy olish zarur, bu usuldan foydalanish barcha kalitlarda notalarni o'qiy olish malakalarini puxta o'zlashtirish talab qilinadi.

Savollar va topshirqlar

1. Kuylarning lad va tonalliklarini aniqlash vo'llarini aytib bering.
2. Transpozitsiya nima o'z?
3. Musiqa asarini transpozitsiya usuli bilan boshqa tonallikka o'tkazishni tushuntirib bering.
4. Transpozitsiya qilishning qanday usullaridan ko'proq foydalamiladi?

Mashqlar

Og'zaki mashqlar

1. Yuqorida o'tilgan mayzu bo'yicha lad va tonalliklarni aniqlash tartibini o'rganing, o'zlashtirib oling.
2. O'z qo'lingizda mayjud bo'lgan musiqa adabiyotlarida berilgan musiqa asarlarining tonalligini aniqlang.

Yozma mashqlar

1. Quyida berilgan kuy parchalarini transpozitsiya qilib, original tonallikdan qanday tonallikka transpozitsiya qilganligingizni daftaringizga yozing.
 a) Quyida berilgan kuylarning tonalligini aniqlang, pastga va yuqoriga kich.2, kat.3 va sof 4 ga transpozitsiya qiling.

Yoz yaxshi

430.

Allegro moderato

D.Zokirov

Svetafor

431.

Moderato

J.Najmiddinov

Ko'- cha - miz - da o' - zim bor, sve - ta - for, sve - ta - for.
 Ko'- cha - miz - da o' - zim bor, sve - ta - for, sve - ta - for.

Pianino

432.

Allegro moderato

J.Najmiddinov

- b) Ortтирilган бир ўюргө төмөн (калит белгисини алмастирыш yo'li bilan)

Salom, maktab

433.

Moderato

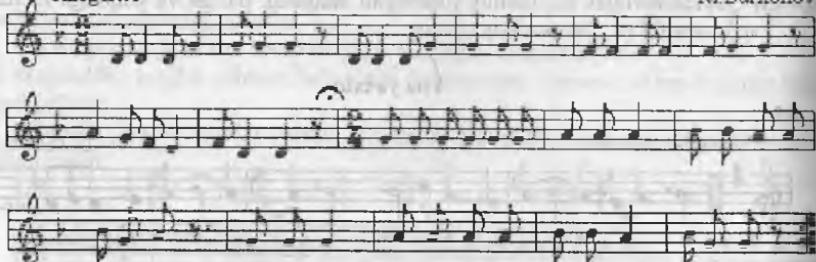
Sh.Yormatov

Lola va qurbaqa

434.

Allegretto

M.Burzonov

XI BOB. MODULASIYA

Musiqada bir tonallikda yozilgan asarlar juda kam uchraydi. Ko'pincha katta bo'limgan kuylar, boshlovchi musiqachilar repertuaridagi etyud(mashq)lar ayrim xalq kuylari va ba'zi musiqiy miniyaturlar bir tonallik bo'ladi. Ko'pchilik turli-tuman janrdagi (asosan yirik hajmdagi) asarlarni ularning ichki rivojlanishini ta'minlash, musiqiy mavzuni kengaytirish kabi maqsadlarda turli-tuman tonallikklardan foydalaniлади. Musiqada tonalliklarni o'zgartirishning uch usuli mavjud, ular: og'ishma, modulasiya va taqqoslash nomlari bilan *ataladi*. Og'ishma nomukammal modulasiya, ya'ni asosiy tonallikdan yangi-yondosh tonallikka o'tish va bu yangi tonallikka mustahkamlanmay yana eski tonallikka qaytish, bu og'ishmadir. Taqqoslama ikki musiqiy tuzim chegarasida, tsezuradan keyni, yangi tonallik paydo bo'lgach, modulasiya qiluvchi ko'chmasiz, og'ishmasiz (modulasiya qildigan bir ovozli bog'lamasiz) hosil bo'lishidir. Yuqorida qayd etilgan og'ishma, modulasiya va taqqoslama bir modulasiya tushunchasiga birlashishlari mumkin. Modulasiya (lot. modulatio - roiya qilish, it. modulazione - modulasiya, ovozni mayj urdirish, tovslash) Bir musiqa asarining yangi bir tonallikka o'tishi va musiqa tuzumining shu yangi tonallikda tugallanishi modulasiya *deyiladi*.

Og'ishmaga misol:

Seni sevaman, aziz gul

435.

Allegretto

M.Glinka

Modulasiyaga misol:

O'n olti yosh

436.

Allegretto

A.Dargomyskiy

Yangi tonallikka o'tish ko'pchilik hollarda tasodifiy belgilarning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'ladi, modulasiya bo'lgan bo'lmanligini ayrim vaqtarda jo'r bo'luvchiakkordlarga qarab ham belgilash mumkin, chunki tasodifiy belgilar faqat pastki tovushlargagina qo'yiladi. Masalan:

Ovchi qo'shig'i

437.

Bardam, shodiyona

R. Shuman

11.2. O'xshash tonalliklarga modulasiya qitish

Modulasiya musiqa asarlarida juda keng qo'llaniladi. U tasvirlash vositasiga sifatida chuqur badiiy ahamiyatga ega va musiqa asarining rang-barang ohanglarda eshitilishiga hamkorlik qiladi, yordam beradi. O'xshash tonalliklar tovush tarkibida birlashganlardan shu o'xshash tonalliklaridagi modulasiyalar yoqimli va ravon bo'ladi. Dominanta va uning parallel tonalligiga qilingan modulasiyalar musiqada juda ko'p uchraydi.

Subdominanta va uning parallel tonalliklariga qilingan modulasiya, odatda og'ishmagan o'xshash bo'ladi.

O'xshash tonalliklarga qilingan modulasiyalarga misollar:

a) mi bemol majordan dominanta tonalligiga:

Andantino

438.

Andantino

V.Mosart

A musical score for piano in G major. The melody consists of eighth-note patterns. The dynamic is *mf*. The score includes both treble and bass staves.

b) sol majordan parallel tonallikka:

Sohil bo'ylab yurardi u qiz

439.

Vivace

Ukrain xalq qo'shig'i

A musical score for piano in A major. The title is "Sohil bo'ylab yurardi u qiz" by R. Shuman. The tempo is Vivace. The score consists of two staves of music.

v) Re minordan parallel tonallikka:

Shamol qo'shig'i

440.

Xalq qo'shig'i ruhida

R. Shuman

A musical score for piano in C major. The title is "Shamol qo'shig'i" by R. Shuman. The tempo is *p*. The score consists of two staves of music.

G) sol minordan minor dominantasi tonalliligiga:

Allegro

441.

Allegro

V.F Bax

A musical score for piano in E major. The title is "Allegro" by V.F Bax. The tempo is Allegro. The score consists of two staves of music.

Sayollar va topshiriqlar

1. Musiqa asarining bir tonallikdan ikkinchi bir tonallikka ko'chirilish hodisasi nima deyiladi?
2. Og'ishma nima? U modulasiyadan qanday farq qiladi?
3. Musiqada modulasiya nima uchun ishlatalidi?
4. Ko'pincha modulasiyaning qaysi xillari ko'proq qo'llaniladi?

Mashqlar

Og'zaki mashqlar

1. Berilgan kuylardan asosiy tonallikni, og'ishmani, modulasiyani va modulasiya qilinadigan tonallikni aniqlang

Kvartet

442.

Allegro M. Glinka

This musical score consists of two staves of handwritten musical notation. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. The second staff begins with a bass clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. The music features eighth-note patterns and sixteenth-note figures.

Shohsulton operasidan

443.

Tempo di marcia

N. Rimskiy-Korsakov

This musical score consists of two staves of handwritten musical notation. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. The second staff begins with a bass clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. The music features eighth-note patterns and sixteenth-note figures.

Vals

444.

Allegro assai

P. Chaykovskiy

This musical score consists of two staves of handwritten musical notation. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. The second staff begins with a bass clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. The music features eighth-note patterns and sixteenth-note figures, with dynamic markings like 'mf' (mezzo-forte).

Tugallanmagan simfoniya

445.

Allegro moderato

F. Shuberl

Kichik kuy

446.

Andantino

I. Gaydn

XII BOB. MUSIQA ASARIDA KUYNING AHAMIYATI. XALQ MUSIQASI (QO'SHIQLARI)NING KUYLARI

Bir ovozlikda ifodalangan musiqiy fikr va uning rivojlantirilishi kuy hisoblanadi. Kuyning tarkibiy qismi orasida musiqiy nutq hisoblangan kuy muhim o'rinnegallaydi. O'tmisht va hozirgi zamondan bastakorlari hamisha kuyga eng muhim tasviriy vositalar sifatida qaraganlar. Tovushning balandlik yo'li, metr va ritm va lad asosi, kuyning eng muhim ifoda imkoniyatidir, kuyning bu uchala tarkibiy qismi bir butunlikni hosil qiladi va o'zaro bir-birini to'ldiradi. Shu jihatdan kuy ta'riflansa, tovushlarning bir ovozlik shaklda ma'lum lad va metr hamda ritm jihatidan uyushib kelishiga kuy *deyiladi*.

Musiqiy fikr jo'siz, yakka ohang orqali ham tasvirlanishi mumkin. Matnli qo'shiqlar ham, matnsiz cholg'u kuylari ham bir ovozli musiqa asarlaridir. Ammo matnli kuylar mazmunan ancha yorqin va tushunarli bo'ladilar. Shuningdek, bir ovozli kuylar, qo'shiq kuylari, xalq raqsulari kuylari ham bir ovozli kuylargaga misol bo'la oladilar. Xalq musiqasida ikki ovozli va ko'p ovozli asarlar ham uchraydi. Ammo bunday asarlarda kuy nechta ovoz bo'lishidan qat'iy nazar, asosiy kuy yo'nalmasi barcha tovushlarni qo'shilip eshitilishidan tarkib topadi.

Xalq musiqasi ijodi qo'shiqlari kuyga juda ham boydir. Bu qo'shiqlarning kuy tarkibi ularning xilma-xil mazmuniga mosdir. Bundan tashqari turli xalqlarning qo'shiq kuylari ham, raqs kuylari ham o'ziga xos tuzilmalarga ega bo'lislari bilan birga bir-biridan farq ham qiladi. Har qaysi millatning qo'shig'ida shu xalqning o'ziga xoslik, milliylik xususiyati mavjud bo'ladi:

O hoy bola

447.

M.M. ♩ = 104

O'zbek xalq qo'sig'i
E-shi-ging-da bos-tir-ma - e, hoy bo-la - e, Bos-tir - ma - ga
o-sil - ma, zor o' - lar, zor Da-dam sen - ga ber-may - di -
ya, hoy bo-la - e, O-la-man deb ya-lin - ma, zor o' - lar, zor

Rus xalq qo'shig'i

448.

Suliko

449.

Moderato

Gruzin xalq qo'sig'i

Gulyor

450.

M.M. ♩ = 96

O'zbek xalq qo'shig'i

Bog - da bul - bul say - ray - di, gul sho - xi - ga qo'n - ga - ni.
Man dun - yo - ga ke - lib - ma - no, gul - yor,
Yor ish - qi - da kuy - ga - ni - ya, gul - yor

Kompozitorlarning asarlarida xalq qo'shiqlari o'zining yorqin ifodasini topganligini ko'rish mumkin. Klassik musiqa, xalq qo'shig'i, raqs kuylari ohanglaridan boy musiqa sifatida foydalanilib kelinmoqda. Kompozitorlar ijodi xalq kuylari ruhidagi yozilgan mustaqil kuy mavzularini uchratish ham mumkin. Farg'onada vodiysida mashhur bo'lgan xalq kuy ohanglaridan M.Ashrafiy «Bo'ron» operasida «Qizlar xori» sifatida foydalangan. Masalan:

Chamannor

451.

Andante

O'zbek xalq qo'shig'i

Qi-zil gul-san bar-ging yo'q cha-man no - ring-da-n(e)
 Xo'p yi - git - san yo - ring yo'q-sa bo'y - la -
 ring - da - na vo - y do - de,
 no-don - sa-na ba - ring yo'q(a) bo'y - la - ring - da - na.

«Bo'ron» operasidan qizlar xori

452.

M.Ashrafiy

Ol-ma - cha qiz - lar (a) O - yira - cha qiz - lar Pis - ta - qi sho - hi - ni (yo)
 tan - lay - di qiz - lar An - di - jon - dan na - ri O'sh - ning bo - zo -
 n (yo), Shu va - q(i)t - ning qiz - la - ri (yo) Xu - do be - zo - n.

«Nurxon» musiqali dramasidan qizlar xor raqsi

453.

Vivo

T.Jalilov, G.Sobitov

Eye go'-zal - lar sar - va - ni so - lib ja - mol o'y - nab ke - ling
 A... a... P... o'y-nab ke-ling.

Yuqorida keltirilgan misolda ham bastakor T.Jalilov «Nurxon» musiqali dramasida qizlar ijrosi va raqsi uchun o'zbek xalq kuylaridan foydalanganligini ko'rish mumkin.

12.2. Kuyning harakat yo'nalmasi va uning diapazoni. O'tuvchi va yordamehi tovushlar

Kuy harakati o'zining rivojlanish jarayonida xilma-xil shakllar hosil qiladi. Kuy harakatining shakli turli yo'nalishlardan tarkib topadi, ularning eng asosiyлари quyidagilar:

- a) pasayuvchi kuy harakatlari;
- b) ko'tariluvchi kuy harakatlari;
- v) ko'tariluvchi va pasayuvchi kuy harakatining bir tekis almashinib turishidan hosil bo'ladican to'lqinsimon kuy harakatlari;
- g) tovushning takrorlanishidan hosil bo'ladican kuy harakatlari.

Dastlabki uchta harakat bosqichma-bosqich, sakrama yoki aralash bo'lishi mumkin. To'lqinsimon harakat u qadar katta bo'limgan diapazonda yoki sekin-sekin ko'tarilishi yoinki pasayuvchi yo'li bilan hosil bo'ladi. Harakat gammanning turli bosqichlarida sekin-asta ko'tarilishi yoki pasayishi yo'li bilan borsa, kuy ohangda takrorlanib turadi. Kuyning bu xildagi tuzilmasi sekventtsiya *deyiladi*. Kuyning astasekin harakati davomida uning eng zo'raygan paytidagi nuqtasi yoki cho'qqisi avj (*kulminatsiya*) *deyiladi*.

Kuy harakatiga misollar:

a) *Horizontal harakat:*

Guldasta

454.

Allegro moderato

Sh.Yormatov

Bu a - tir - gul, bu - ni - si chin - ni gul, bu saf - sar gul, bu - ni - si qi - zil gul.

b) Sekin-asta ko'tariluvchi harakat:

Qashqarcha

455.

M.M. $\text{♩} = 69\text{-}76$

O'zbek xalq kuyi

v) Sakrama harakat:

Nasr talqini

456.

M.M. $\text{♩} = 106$, $\text{♩} = 100\text{-}108$

O'zbek xalq kuyi

g) Sekventsiya:

Qadimgi uslubda

457.

N. Myaskoyskiy

d) kulminatsiya

Qo'shchinor II

458.

O'zbek xalq kuyi

Balandlik jihatidan farq qiladigan tovushlar oralig'i kuy harakatining diapazoni deyiladi. Kuya tovushlarning ravon harakati vaqtidaakkord bo'yicha joylashgan tovushlar oralig'i akkord tarkibiga kirmaydigan tovushlar bilan to'ldiriladi, bu tovushlar o'tuvchi tovushlar deyiladi. O'tuvchi tovushlar diatonik holda ham, xromatik holda ham uchraydilar.

Oy, za gaem, gaem

459.

Akkord tarkibidagi tovushlardan yuqori yoki pastda joylashgan va harakat vaqtida yaná akkord tovushiga qaytuvchi tovushlar yordamchi tovushlar *deyiladi*. Yordamchi tovushlar ham diatonik, xromatik holda uchraydilar va diatonik holda xromatik bosqich bilan yonma-yon joylashadir:

460.

12.3. Kuyning tarkiblarga bo'linishi. (musiqa sintaksisi haqida umumiy tushuncha). Tuzilma, tsezura. Davriya. Jumla. Kadentsiya. Ibora. Motiv

Kuy tarkiblarga bo'linadi. Kuy yoki musiqiy asarning tarkibiy qismlari tuzilma *deyiladi*, ularning cho'zimi ham turlicha bo'ladi. Tuzilmalar chegarasi oralig'i tsezura iborasi bilan yuritiladi. Grammatikada qo'shma gap tarkibidagi ikki sodda gapni bir-biridan ajratib turuvchi qisqa tinishni bildiruvchi vergulga o'xshatsa bo'ladi. Tsezura ham ikki tuzilmani bir-biridan ajratib turadi. Tsezura V belgisi bilan yoziladi, odatda u musiqiy darsliklarida qo'llanadi.

Tuzilmalar musiqiy fikrning tugallanish darajasi bilan bir-biridan farq qiladi. Davriya ham grammaticadagi gap qoidasiga o'xshashdir. Tugal bir fikrni anglatgan so'z yoki so'zlar birikmasi gap deyilganidek, davriya ham tugallangan bir musiqiy fikrni ifolovchi tuzilmadir. Gapda so'z orqali tugal bir fikr bayon etilsa, musiqadagi davriyada esa tugallangan bir fikr ohanglar orqali ifodalanadi.

Musiqa eng ko'p uchraydigan davriya bu sakkiz taktli, kvadrat davriyadir, bu xildagi davriyalar oddiy davriya *deyiladi*.

Davriya ikki jumladan iborat bo'ladi, davriyaning har bir qismi jumla *deb ataladi*.

Musiqiy tuzilmaning tugallanishi kadentsiya *deyiladi*. Kadentsiya italiyatcha «cadenza», lotincha «cadare» iboralardan olingan bo'lib u «yig'ilaman», «tugallanaman» degan ma'nolarni ifodalaydi.

Kuyda kadentsiya ikki va undan ortiq tovushlarning birin-ketin tugallanishi bilan ifodalanadi. Bu tovushlar tuzilmaning turg'un yoki noturg'un holda tugallanishiga olib keladi. Kadentsiya quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

1. To'liq o'rnashgan kadentsiya - bu xildagi kadentsiya kuyda tonika uchtovushligining primasi bilan tugaydi;
2. To'liq o'rnashmagan kadentsiya - bu kadentsiya tonika uchtovushligining tertsiyasi yoki kvinta tovushi bilan tugaydi;

3. Yarim kadentsiya - noturg'un tovush bilan tugaydi, u dominanta uchtovushlarning yoki dominantta akkordining primasi bo'lgan V bosqich bilan ham tugallanishi mumkin.

Davriyaning birinchi jumlesi yarim kadentsiya yoki to'liq o'riflashmagan kadentsiya bilan tugallanadi va u tugallanmagan asar taassurotini qoldiradi. Davriyaning ikkinchi jumlesi esa, doim to'liq o'rashgan kadentsiya bilan tugaydi. Mabodo davriya o'zining dastlabki tonalligi bilan tugasa, yagona tonallik *deyiladi*.

Nasibaning qo'shig'i

461.

Allegretto

S.Abramova

Agar davriyaning tugallanishi vaqtida modulasiya hosil bo'lsa, modulasiyali davriya *deyiladi*. Jumla ibora deb ataladigan ikkita kichik tuzilmaga bo'linadi. Musiqada shunday jumlalar ham uchraydiki, ularda iboralar tsezuralar bilan ajratilgan bo'ladi, yana boshqa jumlalar ham uchraydiki, ularda iboralar butun bir kuya ulashib ketadi.

Beshinchı simfoniya, 3-qism

462.

Ikki taktli ibora bir butun tuzilmadan iborat bo'ladi yoki bir taktli motivlarga ajralib ketadi. Bitta asosiy metrik zarbni o'z ichiga olgan tuzilma motiv *deyiladi*. Motivning kuchsiz davri bir yoki bir necha tovushlar bilan ifodalanishi mumkin. Motivning boshlanishi yoki tugallanishi birgina takt chegaralarida bo'lishi shart emas, u takt oldidan boshlanishi va navbatdag'i taktning yarmida tugallanishi ham mumkin. Bir taktdan kichik bo'lgan motivlar ham uchraydi.

12.4. Dinamik ottenkalar va ularning kuy rivoji bilan aloqasi. Dinamik ottenkalarning atalishi va yozilishi

Kuy harakati eshitilish kuchi darajasining o'zgarishiga bog'liqdir. Musiqada eshitish kuchining turli darajalari dinamik ottenkalar *deb ataladi*. Ular nihoyatta katta ifoda kuchiga ega. Masalan, kuyning ko'tariluvchi harakati eshitilish kuchini zo'raytirib boradi, quyilashuvchi harakati esa eshitilishning pasayishiga olib keladi.

Musiqa asarlarining mazmuni dinamikaning umumiylari darajasini ham ifodalaydi. Masalan, «Alla» sekin (piano) ijro etiladi, chunki bu xildagi musiqani kuchli tovush bilan aytib bo'lmaydi. Tantanali, g'alaba marshi kuchli (forte) eshitilmog'i kerak, bularni past tovush bilan ijro etib bo'lmaydi.

Dinamik ottenkalarning xilma-xilligini mayjud iboralar (atamalar) bilan aniq ifodalash mumkin emas, albatta: Cholg'u asboblari (fortepiano, skripka, rubob singari cholg'u asboblar) va inson ovozi yakka ijrochiga dinamik ottenkalardan mohirlik bilan foydalaniб, rang-barang musiqiy obrazlarni yaratish imkoniyatini beradi. Bu jihatdan orkestr bilan xorning ahamiyati juda kattadir.

Musiqada odatda qo'llanadigan dinamik iboralar:

a) muttasil kuchlilik darajasi:

fortessimo	- ff	juda kuchli
forte	- f	kuchli yoki qattiq
mezza forte	- mf	o'rtacha kuchli
pianissimo	- pp	juda past
piano	- p	past
mezzo piano	- mp	o'rtacha past

b) muttasil o'zgaruvchi kuchlilik:

crescendo yoki	—————	kuchaytirish belgisi
poco a poco crescendo,	—————	sekin-asta kuchaytirib
diminuendo yoki	—————	pasaya borishi belgisi
poco a poco diminuendo	—————	sekin-asta pasayish
sporsando	—————	tina boshlash
morendo	—————	tina boshlash

v) kuchlilik darajasini o'zgartirish uchun:

piu forte		yana kuchli
meno forte		sal kuchli
sfarsando	-sf	ayrim tovushlarning keskin zarbi

12.5. Kuydag'i ayrim elementlar munosabatining misollarda ko'rinishi

Har bir element musiqa bayonining boshqa vositalari bilan munosabatda bo'lgandagina uning ifodalash kuchi seziladi. Shu sababli musiqa tili elementlarini o'rganish jarayonida ularning o'zaro munosabatlari aniq misollarda ko'rish mumkin.

Tovushlarning balandlik o'chovi va davr o'chovi munosabatlari kuuning tuzilishi, xarakteri va rivojlanishini ifodalovchi asosiy elementlar hisoblanadi. Musiqada, aniqrog'i kuya asos soluvchi va shakllantiruvchi muhim narsa bu ritmdir.

Norim-norim

463.

Andante

O'zbek xalq kuyi

Tinchlik tarafдорлari marshi

464.

Tempo di marcia

Yakkazon

A. Leviev

Mardonavordik va qat'iyatlilik ruhida, keskin marsh usulida bayon etilib, o'tayotgan kolonnanning shahdam qadam tashlashini tasvir etuvchi kayfiyat tasvirlangan bu asarda. To'tt hissali aniq va keskin usulning shtrixi (choraktaliklarning tekisligini ta'kidlash) bilan qo'shilishi natijasida dadil qadam tashlab ketayotganlik taassurotini tug'diradi. Qo'shiqning kuyi va mazmuni aniq va yorqin ifodalangan, hushyorlik, aniq maqsad, mustahkam iroda, tinchlik uchun kurashishga tayyor turishga da'vat etadi.

Terimchi qizlar taronasi

465.

Allegro

Sh. Ramazonov

Qiz - lar - jon,   jon qiz - lar - jon,   Meh - nat - dan   baxt iz - lar - jon,
 jon qiz - lar - jon   Meh - nat - dan   baxt iz - lar - jon.

Jo'shqin taassurotni ifodalaydi bu kuy. Asar xarakteri quvnoq, xushchaqchaq. Raqsga xos doira usuli imitatsiya asar musiqasida ta'kidlanadi, terimchi qizlarning mehnati bilan yaratilgan oq oltinni yig'ib terib olishdagi quvnoq kayfiyati tasvirlangan.

Savollar va topshiriqlar

1. Kuyni ta'riflang. Musiqada ktyuning qanday ahamiyati bor?
2. Kuy qanday harakat shakllanga ega?
3. Sekventsiani tushuntring?
4. Kuyning yuqori cho'qqisi nima deyildi?
5. Kuy tovushlari balandligi oraliq'ini nima deyiladi?
6. O'tuvchi va yordamsi tovushlarni tushuntiring.
7. Tsezura musiqiy tuzilmanning qaysi o'tnida qo'yiladi?
8. Davriyani tushuntirib bering va migol keltiring.
9. Davriya tarkibidagi har ikkala jumlanli misol bilan aytib bering.

- Kadentsiyani ta'riflang va uning davriya tarkibidagi o'mini aytинг.
- Kadentsiya turlarini aytib bering.
- Davriya uchun qaysi ko'rinishdagi kadentsiya xarakterli?
- Modulasiyani ta'riflab bering.
- Musiqaning xilma-xil balandlik darajasi nima deyiladi? Uni tushuntiring.

Mashqlar

Og'zaki mashqlar

- Quyida berilgan kuylarning shakli va harakat yo'nalmalarini aniqlang. Kuy harakatining avj diapazonini aniqlang.

Bayram bugun

466.

Allegro

S.Boboev

Eng u - lug' bay - ram bu - gun, ke - ling o'r - toq - lar.
Nur - lar - ga tol - di bu - tun uy - lar o'r - toq - lar

Qo'zilarim

467.

Allegro

F.Nazarov

Qo' zi - la - rim o't - la - ta - yin, Ma - na ko'mu - ko'k o't - loq ta - yin.
Ke - lib o'y - nang kat - ta yay - lov, qa - rang o't - lar qan - day ma - yin.
Kol - xo - zim - ning qo' zi - la - ri, chaq - nar mun - choq sho'x ko'z - la - ri.
Yay - rang ke - cha - kun - duz - la - ri, qo' zi - la - rim, ba - ba.

Fortepiano sonatasidan

468.

Allegro moderato

E.Grig

Quyidagi kuylarda yagona tonallik va modulasiyalı davriyalar hamda jumla, ibora, motiv va kadentsiyalarni aniqlang.

Shimol yulduzi

469.

Andante maestoso

M. Glinka

Skripka uchun konsert

470.

Allegro ma non troppo

L. Beethoven

Ilg'or

471.

Allegretto

O'zbek xalq qo'shig'i

XIII. MELIZMLAR (MUSIQA BEZAKLARI) IJROCHILIKNING AYRIM BELGILARI

13.1. Melizm (musiqa bezaklari) lar haqida

Musiqa ijodiyoti va musiqa ijrochiligidagi o'tmish zamonalarda ohangli xilma-xil kuy shakkllari bilan bezash, ziynatlash usullari qaror topgan. Bunday ohang bezak shakkllari melizm deb ataladi. Melizm lotincha «melos», «melismos» so'zidan olingan bo'lib, qo'shiq, «kuy» maxsus kuylash usuli ma'nosini bildiradi. Melizm daslab vokal musiqasida tarkib topgan, cholg'u musiqasida esa asosan XVII-XVIII asrlarda tarqalganligi manbalarda qayd etiladi. Turli davrlarda melizmnинг juda ko'p va xilma-xil turlari qo'llanildi, ular turli sharqli belgililar bilan yoki mayda notalar bilan belgilangan. Musiqada melizmlar o'zlaridan oldin keladigan cho'zimlar yoki bezatuvchi tovush cho'zimiga teng keladi, shu sababli ularning o'lechov hissalari mazkur takning asosiy hissalari yig'indisiga qo'shilmaydi. Melizmlar asosiy tovushdan sekunda oralig'ida joylashadigan yordamchi tovushlar hosil qiladi. O'tgan yuz yilliklar davomida tarkib topgan va hozirgi zamon musiqasida o'z mohiyatini saqlab qolgan melizmnинг muhim turlari quyidagilar:

Forshlag, mordent, gruppetto va trel

1. **Forshlag** – (nemischa vor - old, schlag - urg'u) oldingi urg'u ma'nosini bildiradi. Uzun forshlag XVIII asr uchun xos bo'lib, odatda u asosiy tovushdan sekunda past yoki yuqorida turadi va eng oxirgi tovush hisobidan ijro etiladi. Uzun forshlag mayda nota bilan belgilanadi va asosiy tovushning oldidan qo'yiladi. Uzun forshlag qanday cho'zimda belgilangan bo'lishiga qaramay ijro etishda odatda uning cho'zimi asosiy tovushning yarmiga teng bo'ladi. Ko'pineha uzun forshlag xuddi asosiy tovush cho'zimidek belgilanadi. Forshlagning shtili hamma vaqt yuqorida bo'ladi. Masalan:

472.

473.

Yozilishi

D-dur Sonatasi, 1-qism

474.

Allegro con spirito

V.Mosart

Ijro etilishi

D-dur Sonatasi, 1-qism

475.

Allegro con spirito

V.Mosart

a) Agar uzun forshlag nuqtali nota yonida qo'yilsa, forshlagning cho'zimi notaning $\frac{2}{3}$ (uchdan ikki) cho'zimi hissasiga teng bo'ladi. ya`ni forshlag tovushi notaning cho'zimiga teng, keyingi tovush cho'zimi esa nuqtaga teng bo'ladi:

476.

Hozirgi zamonda musiqasida uzun forshlag qo'llanilmaydi, uning o'rnidagi kerak bo'lgan cho'zim oddiy nota bilan yoziladi

b) **Qisqa forshlag** kuyning asosiy tovushidan turli masofada baland yoki pastda joylashgan tovush bo'lib, uzun forshlagdan farqli, qisqa forshlag keyingi yoki avvalgi tovushning eng qisqa hissasida ijro etiladi. Qisqa forshlag shtili ilmagiga bir chiziq tortilgan mayda nota bilan ifodalananadi. (U uzuq forshlagdan farqlanishi uchun shunday belgilanadi). Qisqa forshlagning ikki usulda ijro etish mumkin:

477.

Yozilishi
Ijro etilishi: Yoki:

Yozilishi
1-Sonatasi, 2-qism

478.

Allegro L. Beethoven

Ijro etilishi:

Qisqa forshlag faqat bir tovushdan emas, balki ikki va undan ortiq tovushlardan ham iborat bo'lishi muunkin.

479.

Three musical examples for writing and performing mordents. The first example, 'Yozilishi', shows two eighth-note pairs connected by a horizontal line, with a small '2' above it indicating two strokes. The second example, 'Ijro etilishi', shows a single eighth note followed by a sixteenth-note pair. The third example, 'Yoki', shows a single eighth note followed by a sixteenth-note pair.

2. **Mordent** – (italiyancha «mordente» - o'tkir) uchi o'tkir ma'nolarini bildiruvchi melizm turlariddan biri bo'lib uchta notaning tez chalinishini bildiradi. Melizmning shaklli bu oddiy mordent kuyning asosiy tovushi, yordamchi tovushi (sekunda yuqorida yoki pastda joylashgan) va yana asosiy tovushning takrorlanishidan hosil bo'lgan uchta tovushdan iborat bo'ladi. Oddiy mordent ikki xil yoziladi:

- a) ustiga chiziqcha tortilmagan ishorali oddiy mordent,
- b) ustiga tik chiziqcha tortilgan ishorali oddiy mordent.

Agar nota ustiga ishorali oddiy mordent qo'yilsa, yuqori yordamchi tovush olinadi, nota ustiga ishorali oddiy mordent qo'yilsa pastki yordamchi tovush olinadi. Imkoniyati boricha ustiga mordent ishorasi yozilgan tovush hisobidan juda qisqa ijro etiladi, masalan:

480.

Two musical examples for writing and performing a mordent. The first example, 'Yozilishi', shows two eighth notes connected by a horizontal line, with a small '2' above it. The second example, 'Ijro etilishi', shows a single eighth note followed by a sixteenth-note pair.

481.

Two musical examples for writing and performing a mordent. The first example, 'Yozilishi', shows two eighth notes connected by a horizontal line, with a small '2' above it. The second example, 'Ijro etilishi', shows a single eighth note followed by a sixteenth-note pair. Below these examples, the text 'Yozilishi C-dur inventsiysi' is centered.

482.

A musical example for writing and performing a mordent. It consists of two staves. The top staff is for the treble clef and the bottom staff is for the bass clef. The key signature is C major (no sharps or flats). The tempo is marked 'Allegro'. The dynamic is 'S. Bax'. The notation shows a single eighth note followed by a sixteenth-note pair, representing a mordent.

Ijro etilishi:

Yozilishi:

h-moll inventsiyasi

483.

Ijro etilishi:

Qo'sh mordent-oddiy mordentga o'xshash bo'ladi, biroq oddiy mordentning ikkitasiga teng, ya'ni cho'ziqroq bo'lib, *** ishorasi bilan belgilanadi. U ham oddiy mordent kabi chiziqchasiz va chiziqchali bo'ladi. Agar nota ustiga chiziqchasiz qo'sh mordent tursa, yuqoridagi yordamchi tovush olinadi, nota ustiga chiziqchali qo'sh mordent tursa, pastki yordamchi tovush olinadi. Qo'sh mordent oddiy mordent kabi mordent ishorasi qoyilgan tovush cho'zimi hisobidan ijro etiladi.

484.

Yozilishi:

Ijro etilishi:

485.

Yozilishi:

Ijro etilishi:

Agar yordamchi tovushni ko'tarish yoki pasaytrish lozim bo'ssa. unday holda o'sha yordamchi tovushga muvosiq alteratsiya belgisi mordentning ostiga yoki ustiga qo'yiladi.

486.

487.

3. Gruppetto italyancha gruppetto - «kichik guruh» yoki kichik to'da ma`nosini ifodalovchi bu melizmatik shakl kuydag'i asosiy tovush yuqoridagi yoki pastki yordamchi tovush bilan almashinib turadi. Gruppetto shakli yuqori yordamchi tovush va asosiy tovush, pastki yordamchi tovush va asosiy tovushlar kabi bir necha tovushlardan tuziladi:

488.

Gruppetto ishorasi bilan ifodalanadi va u notaning ustiga yoki orasiga qo'yiladi. Notaning ustiga yozilgan gruppetto o'sha belgi yozilgan nota hisobidan ijro etiladi:

489.

Gruppetto shakli uchun oldingi cho'zimning ikkinchi yarmi, oldingi cho'zimning choragi yoki oldingi cho'zimning hammasi ishlatalishi mumkin:

490.

Agar gruppetto notalar oralig'ida tursa va ulardan birinchisi nuqtali bo'lsa, odatda bunday holda u trej ko'rinishda ijro etiladi.

491.

Yozilishi:
Ijro etilishi:

Agar gruppettoga kirgan bir yoki ikkala yordamchi tovushni ham ko'tarish yoki pasaytirish lozim bo'lsa, u gruppetto ustiga (yuqori yordamchi tovush uchun) va ostiga (pastki yordamchi tovush uchun) shu muvofiq keluvchi alteratsiya belgilari bilan ifodalanadi. Masalan:

492.

Yozilishi:
Ijro etilishi:

4. Trel. Trel-italyancha «trillare» iborasidan olingan bo'lib, o'zbekcha «tebranmoq», «dirillamoq» ma'nolarini bildiradi. Bu melizmatik shakl ham asosiy tovushga jilo beruvchi o'ziga xos bezak bo'lib, asosiy tovush bilan yuqori yordamchi tovushning eng yuqori tezlikdagi almashinuvidan tarkib topadi. Trel *tr* harflariga to'lginli yotiq chiziq qo'shimcha qilinadi. Trelning cho'zimi trel yozilgan nota cho'zimiga mos bo'ladi. Masalan:

493.

Yozilishi:
Ijro etilishi:

Agar trel bir necha tovushdan hosil bo'lgan yuqorigi yoki pastki yordamchi tovushdan yoki bo'lmasa shakldan boshlanishi lozim bo'lsa, bu tovushlar qisqa forshlag kabi asosiy nota oldida yoziladi va ijro etayotganda trel tarkibiga kiritiladi. masalan:

494.

Yozilishi:
Ijro etilishi:

495.

Yozilishi:
Ijro etilishi:

Trel ustiga qo'yilgan alteratsiya belgisi yordamchi tovushga ya'ni tovushqatorning keyingi yuqori bosqichiga tegishli bo'ladi:

496.

13.2. Ijrochilik uslubining ayrim belgilari

Ijrochilik uslubini ko'rsatishda legato, stakato, portamento va arpedjiato kabi belgililar qo'llaniladi.

Legato - italiyancha «Legato»dan olingen bo'lib, bog'lab, «silliqlab» ma'nosini bildiradi. Bir tovushdan ikkinchi tovushga to'xtovsiz o'tish lozimligini anglatadi. Bu belgi bog'lab ijro etilishi lozim bo'lgan tovushlar (notalar)ni yoysimon chiziq bilan birlashtiradi. Legato belgisi bog'lanma ijro etiladigan notalarning ustiga yoki ostidan qo'yiladi. Bu belgi bog'langan turli balandlikdagi tovushlar uzilmay, bog'lanib ijro etiladi. Legato belgisini tovushlar cho'zimini uzaytiruvchi liga belgisi bilan almashtirmslik kerak. Liga bir xil balandlikdagi tovushlar cho'zimini bog'lasa, ligato esa har xil balandlikdagi tovushlarni bog'laydi, masalan:

497.

Stakkato. Stakkato italiyancha «staccato» - «ajratilgan», «alohida» ma'nosini bildiradi. Stakkato tovushlarni qisqa-qisqa bir-biridan pauzalar bilan ijro etilishini bildiradi. Stakkato legatoga qarama-qarshi tovush chiqarish usullaridandir. Stakkato har bir notaning usti yoki ostiga qo'yilgan nuqta yoki staccato deb yozilgan so'z bilan ko'rsatiladi.

Etyud

498.

Allegro

Portamento. Portamento - italiyancha «portamento» - «ko'chirmoq» ma'nosini ifodalaydi. Torli kamonchali cholg'u asboblarda va ashula aytganda bir tovushdan ikkinchisiga sirg'alib o'tishni bildiradi. Portamento natijasida kuyning ohangdorligi mukammallashadi, bu uslub musiqa asarini badiiy ijro etishda muhim ahamiyat kasb etadi, asarning ta'sirchanligini kuchaytiradi. Musiqa asarini ritmik va dinamik bir tekis va cho'zib ijro etishni ko'rsatuvchi belgi bo'lib, notaning ostiga yoki ustiga kichik chiziqcha bilan ko'rsatiladi, masalan:

499.

Fortepeianoda diatonik va xromatik gamma ijro etishda pastga yoki y uqoriga tomon sirg'alish kerakligini bildiradi. Bunda bir-biridan keng intervalda joylashgan ikki tovush oralig'i to'ldiriladi.

Glissando. Glissando italyancha – «glissando» - «sirg'anib» ma'nosini bildiradi. Bir tovushdan ikkinchi tovushga sirg'alib o'tish. Glissendo asosan torli cholg'u asboblari ijrosida uchraydi, fortepeianoda esa klavishlar ustidagi barmoqlarni tez yurgizish bilan yuzaga keltiriladi. Portamento ashula ijro etishlik uchun ham xosdir. Portamento belgisi to'ldirilishi lozim bo'lgan ikki notani birlashtiruvchi to'lqinli chiziqdandan iboratdir, masalan:

500.

Portamento belgisi fortepiano ijrochiligidagi u ayrim tovushlar yokiakkordlarni birlashtirib chalinadigan «non legato» va stakkato belgilari qo'shilishini bildiradi va quyidagicha yoziladi:

501.

Arpedjiato. Arpedjiato uslubiakkordlarni alohida-alohida olish kerakligini bildiradi, bundaakkordtuzuvchi tovushlar tez harakat bilan pastdan yuqoriga qarab chalinadi. Arpedjiato cho'zimi chalinadiganakkordcho'zimiga teng bo'ladi. Arpedjiato belgisi chalinishi lozim bo'lganakkord oldidan qo'yiladigan to'lqinsimon vertikal chiziqdandan iborat bo'ladi, masalan:

Oydin kechalar

502.

Andantino

Rahmaninov

Savollar va topshiriqlar

1. Melizm nima? Musiqada uning qanday ahamiyatibor?
2. Melizmning qanday xillarini bilasiz?
3. Forshlagni tushuntiring. Uning qanday turlari bor?
4. Uzun va qisqa forshlaglarining farqini aytинг.
5. Mordent nima? Musiqada uning ahamiyatini madan iborat? Uning ijro usullarini tushuntiring.
6. Gruppetto nima? U/qanday ijro etiladi?
7. Treli qanday ijro etadi? Trelga misol aytинг.

8. Trel qanday yoziladi?
9. Ligato nima? U ligadan qanday farq qiladi?
10. Stakkato tushuntiring. U nota yozuvida qanday ifodalanadi?
11. Partamento nima?
12. Glissando va arpedjiatoni tushuntiring.

Mashqlar

Fortepiano va o'z cholg'u asbobingizda ijro eting.

Musiqaga qid adabiyotlardan quyidagilarga misollar toping va ijro eting

- a) forshlag kuy bezagiga;
- b) mordent/kuy bezagiga;
- v) gruppetto kuy bezagiga;
- g) trel kuy bezagiga;
- d) legatto ijro usuliga;
- ye) stakkato ijro usuliga;
- yo) portamento ijro usuliga;
- j) glissendo ijro usuliga;

i) arpedjiato ijro usuliga misollar toping va fortepiano va o'z cholg'u asbobingizda ijro eting.

ADABIYOTLAR

1. Gruber R.I. Istorya muzikalnoy kulturi. I. I. II. Gosudarstvennoe muzikalnoe izd-vo. 1941. 1959 god.
2. Ostrovskiy A.N. Kratkiy muzikalniy slovar. Gosudarstvennoe muzikalnoe izd-vo. M. 1940 god.
3. Pavlyuchenkoi S.A. Elementarnaya teoriya muziki. Gosudarstvennoe muzikalnoe izd-vo. M. 1955 god.
4. Sposobin I.V. Elementarnaya teoriya muziki. Gosudarstvennoe muzikalnoe izd-vo. M. 1963 god.
5. Xvostenko V.V. Sbornik zadach I uprajnenie po elementarnoy teorii muziki. Gosudarstvennoe muzikalnoe izd-vo. M. 1960 god.
6. Voxromeyev B.A. Elementarnaya teoriya muziki. Izd-vo «Muzika». M. 1971 god.
7. Alekseev B., Myasoedov A. Elementarnaya teoriya muziki. Izd-vo «Muzika». M. 1986 god.
8. Krasinskaya L., Utkin V. Elementarnaya teoriya muziki. Izd-vo «Muzika». M. 1991 god.
9. Maksimov S. Muzikalnaya gramota. M., izd-vo «Muzika». 1979 god.
10. Oxunov J. Nazariya ibtidoii musiqy. Dushanbe, «Irfon» nashriyoti. 1986.

MUNDARIJA

SO'Z BOSHI	3
I BOB. TOVUSH	5
1.1. Tovushning fizik asosi	5
1.2. Musiqiy tovushlarning xususiyatlari	5
1.3. Yuqori tonlar. Tabiiy tovushqator	6
1.4. Musiqiy sistema. Tovushqator. Asosiy bosqichlar va ularning nomlari. Oktavalar	7
1.5. Musiqiy soz. Temperatsiyalangan soz. Yarim ton va butun ton. Hosila bosqichlar va ularning nomlari	8
1.6. Tovushlar engarmonizmi	9
1.7. Diatonik va xromatik yarim tonlar va butun tonlar	9
1.8. Tovushlarning harfiy sistemi bo'yicha yozilishi (Musiqiy alifbo)	11
II BOB. NOTA YOZUVI	14
2.1. Nota. Nota cho'zimi va uning belgilanishi. Nota yo'li	14
2.2. Tovush cho'zimlarining nomlari va ularning nota bilan yozilishi	15
2.3. Kalitlar	17
2.4. Hosila bosqichlar. Alteratsiya belgilari	19
2.5. Hosila bosqichlarning nomi va belgilanishi	20
2.6. Notalarning cho'zimini uzaytiruvchi belgilari	20
2.7. Pauzalar	21
2.8. Ikki ovozlilikning yozilishi. fortepiano musiqasining yozilishi. Akkolada. Ansambl, orkestr xor musiqasining yozilishi	23
2.9. Nota yozuvini qisqartiruvchi belgilari	26
2.10. Nota yozuvini soddalashtiruvchi har xil ko'rinishlar	28
III BOB. METR VA RITM	32
3.1. Metr va ritm	32
3.2. Musiqiy zarb (aktsent). Metr. O'lchov, takt. Takt chizig'i. Taktoldi	37
3.3. Oddiy metrlar va o'lchovlar. Oddiy taktlardagi cho'zimlarning turkumlanishi	38
3.4. Murakkab metr va o'lchovlar. Nisbatan kuchli hissalar. Murakkab o'lchovli taktlarda cho'zimlarning guruhlanishi	40
3.5. Aralash metr va o'lchovlar. Aralash metrli o'lchovlarda taktlarning guruhlanishi	42
3.6. O'zgaruvchan o'lchovlar	44
3.7. Sinkopa	45
3.8. Vokal musiqasida guruhlanish	46
3.9. Sur'at	46
3.10. Dirijyorlik qoidalari	48
3.11. Musiqada ritm, metr va sur'at (temp) ning ahamiyati	51
IV BOB. INTERVALLAR	61
4.1. Interval	61
4.2. Intervallarning son va sifat miqdori. Oddiy intervallar. Diatonik intervallar	62
4.3. Orttirilgan va kamaytirilgan (xromatik) intervallar. Intervallarning engarmonik tengligi	64
4.4. Intervallarning aylanishi	66
4.5. Tarkibli intervallar	67

4.6. Ohangdosh (konsonans) va noohangdosh (dissonans) intervallar.....	70
V BOB. LAD VA TONLIKI AR.....	75
5.1. Turg'un tovushlar. Tonika. Noturg'un tovushlar va ularning belgilanishi. Lad	75
5.2. Major ladi. Tabiiy major gammasi. Major ladi bosqichlari. Major ladi bosqichlarining nomi, yozilishi va xusiyatlari	76
5.3. Tonliklar. Diezli va bemolli major tonliklari. Kvinta doirasi. Major tonliklari engarmonizmi	78
5.4. Garmonik va melodik major	85
5.5. Minor ladi. Tabiiy minor gammasi. Minor ladi bosqichlari va ularning xususiyatlari.....	87
5.6. Garmonik va melodik minor. Minor tonliklari. Parallel tonliklar. Minor tonliklarining kvinta doirasi	89
5.7. Nomdosh tonalliklar. Major va minorning ayrim o'xshash va farq qiluvchi xususiyatlari. Major va minor ladlarining musiqadagi ahamiyati	96
VI BOB. MAJOR VA MINOR TONALLIKLARINTNG INTERVALLARI	102
6.1. Tabiiy major va tabiiy minor intervallari	102
6.2. Garmonik major va garmonik minor intervallari	106
6.3. Turg'un va noturg'un intervallar. Turg'unlik bilan ohangdoshlik (konsonans) o'rtasidagi, noturg'un ohangdoshlik (konsonans) bilan noohangdoshlik (dissonans) o'rtasidagi farq. Noturg'un intervallarning tortilish bo'yicha yechilishi. Noohangdosh (dissonans) intervallarning yechilishi	109
VII BOB. AKKORDLAR.....	118
7.1. Akkord. Uchtovushlik. Uchtovushliklar ko'rinishi. Ohangdosh va noohangdosh uchtovushliklar. Uchtovushliklarning aylanishi.....	118
7.2. Major va minorning asosiy uchtovushliklari. Asosiy uchtovushliklarning qo'shilishi	120
7.3. Minor va major yondosh uchtovushliklari. Tabiiy va garmonik major hamda minor bosqichlaridan tuzilgan uchtovushliklar	122
7.4. Septakkord. Dominantseptakkord va uning aylanishlari. Dominantseptakkord aylanishlarining yechilishi	124
7.5. Yetakchi septakkordlar. II bosqich septakkordi. Musiqada septakkordlar	126
VIII BOB. XALQ MUSIQASI LADLARI.....	131
8.1. Umumiy tushunchalar.....	131
8.2. Xalq musiqasining yetti bosqichli diatonik ladlarining muhim turlari. Pentatonika	137
8.3. Ikki marta orttirilgan ladlar (ikki marta garmonik ladlar)	142
8.4. O'zgaruvchan ladlar. O'zgaruvchan parallel ladlar. Major-minor. Boshqa ladlar	145
IX BOB. O'XSHASH TONALLIKLAR. XROMATIZM.....	148
9.1. Tonalliklar o'xshashligi	148
9.2. Xromatizm. Alteratsiya	150
9.3. Xromatik gamma. Xromatik gammaning yozilishi	152
X BOB. TONALLIKLARNI ANIQLASH. TRANSPOZITSIYA	153
10.1. Tonalliklarni aniqlash	153
10.2. Transpozitsiya	155
XI BOB. MODULASIYA	158
11.2. O'xshash tonalliklarga modulasiya qilish	159

XII BOB. MUSIQA ASARIDA KUYNING AHAMIYATI. XALQ MUSIQASI (QO'SHIQLARI)NING KUYLARI	162
12.2. Kuuning harakat yo'nalmasi va uning diapazoni. O'tuvchi va yordamchi tovushlar	165
12.3. Kuuning tarkiblarga bo'linishi. (musiqa sintaksisi haqida umumiy tushuncha). Tuzilma. tsezura. Davriya. Jumla. Kadentsiya. Ibora. Motiv.....	167
12.4. Dinamik ottenkalar va ularning kuy rivoji bilan aloqasi. Dinamik ottenkalarning atalishi va yozilishi.....	168
12.5. Kuydag'i ayrim elementlar munosabatining misollarda ko'rinishi	169
XIII. MELIZMLAR (MUSIQA BEZAKLARI) IJROCHILIKNING AYRIM BELGILARI	172
13.1.Melizm (musiqa bezaklari) lar haqida.....	172
13.2. Ijrochilik uslubining ayrim belgilari	179
ADABIYOTLAR	181

ILMIY NASHR

**SAMI AZIZ O'G'LΙ, NURIDDIN AZIZOV,
FAYOZ AZIZOV**

MUSIQANING ELEMENTAR NAZARIYASI

O'quv qo'llanma

O'zbek tilida

Muhammarrir: *T. Tillayev*
Texnik muhammarrir: *S. Musayev*
Musahhih: *M. To'laganov*

IB № 0862

Terishga 11.04. 2005 yilda berildi. Bosishga 19. 05 . 2005 yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x84 1/16. Shartli bosma tabog'i 11,57. Shartli bo'yoq-ottisk 11,56. Nashr tabog'i 11,5. 23-2005-shartnoma. Buyurtma №43 1000 nusxada. Erkin narxda.

«Nasaf» nashriyoti, Qarshi shahri, 730018, Mustaqillik shoh ko'chasi, 22-uy.

«Toshkent tezkor bosmaxonasi» OAJ. 2005 yil.
700200 Toshkent, Radial tor ko'chasi, 10-uy. Tel.: 148-00-55

